

Bielaruś — Litva — Kryvija (u historyčnym narysie)

I peryjad (ad IX da pałovy XIII st.).

Bielaruskija plamiony.

Siońnia treba ličyc navukova dakazany, što bielaruskimi plamionami byli: Kryvičy, asieušyja pa Dźvinie i vierchnim Dniapry (u b. Smalenskaj, Viciebskaj, Pskoŭskaj i častkava Vilenskaj hubiernijach); Dryhavičy, zaniaušyja abšary miž Prypiačou i Dźvinoj (b. Mienskuju, Horadzienskuju i častkava Vilenskuju hub.); R a d z i m i č y, asieušyja pa r. Sožu (u b. Mahiloŭskaj i častkava Smalenskaj hub.); Sievieranie, zajmaušyja darečča Džiasny, Suły i Sejmu (b. Čarnihaŭskuju, Kurskuju i častkava Arłoŭskuju hub.); Viacičy, asieušyja pa vierchniaj Ace (u b. Arłoŭskaj, Kaŭskaj, Tulskaj i Razanskaj hub.).

Bielaruskaści Kryvičou, Dryhavičou i Radziimičau historyki nikoli nie kvestjanavali. Praŭda, adnosna Kryvičou, rasijski prof. Šachmataŭ staraŭsia dakazać jichniaje rasijskaje pachodžańnie, ale dumka jaho jość adzinokaj i, jak apiortaja na fantastyčnych hipotezach, daŭno adkiniena. Adnosna Sievieranaŭ i Viacičaŭ niejki čas u historyčnaj litaratury panavali roznyja pamjaty, ale ũ kancy kancoŭ jichniaje bielaruskaje pachodžańnie dakazana z poŭnym prakanańniem nia tolki dośledami ťviadoctva letapisca, ale i linhvistyčnymi pracami vučonych (prof. Rastarhujeŭ, Polevoj, dr. J. Stankievič i jinš.).

Nieabchodna zaciemić, što naviejšyja dośledy ũsio bolš pierakonvajuć vneŭnych i ũ bielaruskim pachodžańni pliemieni Dreŭlanaŭ, siadzieušych na paŭdzion ad r. Prypiaci (u b. Žytomirskaj i častkava Kijeŭskaj hub.). Dosyć chočby paznajomicca z naviejšaj pracaj ukrajinškaha linhvista Hancova, nie kažućy ũžo ab dośledach Talko-Hrynčeviča.

Terytoryja, zajmanaja bielaruskimi plamionami ũ pačatku jichniaha historyčnaha isnavańnia była vialikšaj za zajmany ciapier bielaruskim narodam abšar. Pamianšeńnie jaje tŭmačycca strataj častki terytoryji Viacičaŭ i Sievieranaŭ. Pajmienna, u časie raspaŭsiudžvańnia chryścijanstva miž Viacičami (XI st.), uporysta trymaušychsia pahanstva, jany byli zusim žniščany ũ b. Razanskaj i častkava Tulskaj

hubernijach (Голубинский, *История Русской Церкви*), a Sievieranie, żyušyja pa Sule i Sejmu, a hałoŭna na paŭdzion ad hetych rekaŭ, byli žniščany dzikimi hordami ũschodnich vandroŭnikaŭ i asabliva Tatarami (XIII st.). Paźniej stračanaja Viacičami i Sievieranami terytoryja kalanizawałasja z adnaho boku maskoŭcami i suzdalcami (h. j. ra-siejcami), a z druhoha ukrajincami.

Palityčnyja arhanizacyji.

Biełaruskija plamiony paraŭnalna rana vyjšli na arenu historyčnaha žyćcia (VIII-IX st.). Pieršyja biełaruskija palityčnyja arhanizacyji byli viedamy ũžo ũ pačatku IX st. Jany paŭstali nie na plamiennym hruncie, a na pryncypie susiedztva. Hetkim paradkam každy palityčny arhanizm abyjmaŭ častki roznych biełaruskich plamionaŭ, ciahnuŭšych da dadzienaha palityčnaha i ekanamičnaha centru-horadu. Najbolš silnyja centry paŭstali na ziamli Kryvicoŭ. Jimi byli: Połacak, Smalensk i Pskoŭ, pry hetym pieršyja dva achoplivali častkava Radzimičaŭ i Dryhavičoŭ. Na ziamli Dryhavičoŭ paŭstali Turava-Pinski i Horadzienski centry. Na terytoryji Sievieranaŭ paŭstaŭ Č a r n i h a ũ s k i centr, uklucyŭšy Viacičaŭ i častkava Radzimičaŭ. Hetkim paradkam, u pačatku svajho historyčnaha žyćcia biełaruski narod utvaryŭ niekalki palityčnych arhanizmaŭ, pajnienna nastupnyja kniastvy: Połackaje, Smalenskaje, Turava-Pinskaje, Horadzienskaje, Čarnihaŭskaje i Pskoŭskaje. Roznaja była dola hetych kniastvaŭ. Časam znachodzilisia jany ũ zaležnaści adno ad druhoha, a niekatoryja i ũ zaležnaści ad čužaplamiennych centraŭ jak Kijeŭskaha (ad jakoha zaležała, hałoŭna ekanamična, Čarnihaŭščyna) i Noŭharodzkaha (ciahnuŭšaha da siabie Pskoŭ). Adnak charakterna, što kniastva, hučyŭšaje ũ palityčnuju zaležnaść ad čužaplamiennaha centru, imknułasja zbavicca ad jaje i dapinała hetaje mety. Tut treba zaciemić, što adnaczaŭna isnavaŭnia niekalkich biełaruskich kniastvaŭ niemahčyma utožsamlivać z paniaćciem h. zv. «udzielnaha peryjodu» ũ Maskoŭskim haspadarstvie. Maskoŭskija ũdziety byli nieabmiažavanaj sobskaściu kažnaha ũdzielnaha kniazia, tady jak u biełaruskich kniastvach isnavaŭ dobra ražvity palityčny řad z padzielam funkcyjaŭ zakanadaŭčaj, vykanaŭčaj i sudovaj miž apryčonymi ũstanovami (vieča, kniaź).

Nia hledziačy na hety palityčny padzieł Bielarusi, historyki, što specyjalna dašledavali hety peryjod jaje žyćcia (Danilevič, Doŭnar-Zapolski, Leonardov i jinš.) z poŭnaj asnovaj ćvierdziać, što ũžo ũ hetu paru možna kazać ab adnym Kryvickim (Bielaruskim) nacyjanalnym, kulturnym, a navat i palityčnym, centry, kardynalna roznym ad Kijeŭska-Ruskaha i Noŭ harad-Maskoŭskaha.

Hałoŭnyja padzieji ũ I peryjodzie.

Niezaleŭnaje haspadarstvienaje žyćcio bielaruskaha narodu ũ formie samastojnych haspadarstvaŭ-kniastvaŭ tryvała da pałovy XIII st. **Heta pieršy peryjod historyji Bielarusi.** Vielmi važnym zvarotnym mamentam u jim žjaŭlajecca pałavina XII st. Da pałovy XII st. my nahladajem u bielaruskim palityčnym žyćci hegemoniju Połackaha kniastva, jakoje raźvivała svaju ekspansiju na ũschod, imknućsya apanavać, mižjinšym, wielmi važny ruski horad (z handlovaha hledzišča) Noŭharad. Heta daviało Połackaje haspadarstva da vajny z Kijeŭskaj Ruśsiu. Rapačataja ũ 1021 r. baraćba tryvała blizu biezupynna boľš za sto hadoŭ. Spyniajućsya bliżej nad jaje pryčynami, treba zaciemić, što podle historykaŭ jany zvodzilisia da nastupnych:

a) imknieńnie Połackaha haspadarstva da abjadnańnia bielaruskich ziemiaŭ u adnym (Połackim) haspadarstvie i padparadkavańnia sabie Noŭharadu, wielmi važnaha handlovaha punktu, byŭšaha tady ũ zaleŭnaści ad Kijeŭskaj Rusi.

b) imkniennie Kijeŭskaj Rusi da ačyščeńnia dla siabie važnaha šlachy «iz Varah u Hreki», siaredziny jakoha zajmała Połackaje haspadarstva.

Baraćba była vyčerpujučaj dla abiedźviuch staron i viaľasia iz zmiennym ščaścem. Asabliva vojstraj jana była pry połackim kniazie **Ŭsieľslavie Čaradzjeju** (1044-1101). Končyľasia hetaja vajna ũ pałavinie XII st. bez pieramohi taje ci druhoj starany, bo ani adna nia vykazala boľš achvoty da dalejšaha zmahańnia. Apošniaje tumačycca važnymi padziejami, nastupiŭšymi ũ pałavinie XII st. u žyćci Kryviji (Bielarusi) i akruŭaŭšaha jaje śvietu. Hetyja padzieji byli dvajakaha rodu:

a) poŭny zaniapad Kijeŭskaje Rusi, razburanaj chatnimi vojny i napadami dzikich vandroŭnikaŭ, u rezultacie čaho jana lučyła ũ zaleŭnaść ad bielaruskaha Čarnihava i

b) ustanauleńnie tryvałych ekanamičnych i kulturnych znosinaŭ Biełarusi z Zachodam.

Piërsaje źjavišča mieła svajim rezultatom vyzvaleńnie Noŭharadu ad kijeŭskaj zaležnaści. Ale Biełaruš nie imknułasia Źžo vykarystać hetaha mamentu i zavałodać Noŭharadam. Pryčyna źmiaščałasia Ź tym, što handlovaje značeńnie Noŭharadu Źpała.

Druhoje źjavišča bylo rezultatom vychadu Biełarusi da Bałtyckaha mora, da jakoha jana prabiłasia, padparadkavaŭšy zajmaŭšyja bałtyckaje Źzbiarežža plamiony. Padparadkavańnie heta končyłasia Ź pałavinie XII st. i z hetaha času Kryvija Źstanaŭiła niepasrednyja znosiny Ź niamieckaj Hanzaj. Heta adčyniła pierad joj novyja ekanamičnyja, kulturnyja i palityčnyja perspektyvy.

Čas ad pałaviny XII i da pałaviny XIII st. charakteryzujecca palityčnym zblizeńniem miž saboj biełaruskich haspadarstvaŭ-kniastvaŭ. Hetak, za heta stahodździe mocna zblizylisia iz saboj najvažniejšyja biełaruskija kniastwy Połackaje i Smalenskaje. Apošniaje da hetaha času poŭnaściu zbaŭiłasia i ad tej lohkaŭj suviazi z Kijevam, u jakoj raniej, časami, znachodziłasia. Poŭnaŭje vyzvaleńnie nastupiła pry kniaziu **Račisławie Mćisłaviču** (1128-1160). Z Połackam pačalo zblizacca i Čarnihaŭskaje kniastva. Nie małuju rolu Ź hetym zblizeńni adyjhrali, aprača ahulnych kulturnych i nacyjanalnych asnoŭ, takže ekanamičnyja intaresy asobnych kniastvaŭ, bo, z zaniapadam Kijeva i Noŭharadu, handal biełaruskich kniastvaŭ skiravaŭsia, hałoŭna da Bałtyckaha mora. Dziakujučy hetym abstavinam, my nie bačym u hetym stahodździ nutranych zakałotaŭ miž asobnymi kniastvami. Naadvarot, usio čašciej hetyja haspadarstvy vystupajuć supolna prociŭ čužaplamiennych susiedziaŭ Biełarusi (Kryviji), jakimi byli tady Maskali, Tatarj i roznyja bałtyckija plamiony. U hetym stahodździ nahladajecca mekatoraja pavadyrskaja rola Smalenskaha kniastva, jakoje mieła nia tolki vialiki Źplyŭ na palityčnaje žyćcio asobnych biełaruskich kniastvaŭ, ale i vystupała, prynamsia ad imia Połacku i Viciebsku Ź mižnarodnych znosinach (viedamy Źmovy Smalensku z Ryhaj u pačatku XIII st., zaklučanyja i ad imia Połacku Ź Viciebskam).

Palityčny ład u kniastvach.

Nutransy palityčny ład u kniastvach byŭ adnolkavy. Historyki nazyvajuć jaho wiečavym paradkam. Hety wiečavy paradak u Biełarusi vykazau vialikuju žyćciovaść i astaŭsia ŭ joj, choć u źmiennaj formie, navat u druhim peryjodzie jaje niezaležnaha isnavańnia, kali ũsie biełaruskija ziěmli abjadnalisia ŭ adnym haspadarstvie, zvanym Vialikim Kniastvam Litoŭskim (Biełaruskim). Prava ũdziełu ŭ wiečavych zborkach mieła ũsio svobodnaje nasielniětva dadzienaha kniastva. Wiečavyja zborki nie byli peryjodyčnymi, a sklikałisia ŭ mieru nieabchodnaści. Nie isnavała takža ũstanoŭlenaha paradku jich sklikańnia. Adbyvalisia jany ŭ centry horadu, bliżej da kniaskaha pałacu. Jašće da hetaj pary ŭ haradoch Biełarusi zastalisia nazovy vulic, placaŭ, pakazvajučyja na miesca wiečavych zborak. Hetak, prykładam, nazoŭ vulicy «Skapoŭka» ŭ Vilni pachodzić ad biełaruskaha slova «kapa», što aznačaje «hramada», «zborka». U kompetencyju wieča ũvachodzili spravy, zviazanyja z sudom, vonkavymi znosinami, zakanadaŭstvam i kiravańniem kniastvam. Druhim elementam hramadzka-palityčnaha ładu ŭ biełaruskich kniastvach byŭ kniaź, jakoha vybirała wieča. Heta prava wieča byŭo na tolki silnym, što, navat čužaplamiennyja kniazi, zachapiŭszyja časova kniaski pasad u jakimkolečy biełaruskim kniastvie, imknulisia dahavarycca ŭ wiečam. Dziela taho, što wieča nie mabŭo być zaŭsiody dziejnym, dyk ŭ jaho daručěńnia kniaź zajmaŭsia kiravańniem kniastva, vajennymi spravami i sudom, vyznačaŭ roznych uradnikaŭ, zajmaŭsia znosinami z druhimi biełaruskimi haspadarstvami i čužaplamiennymi, rupiŭsia ab carkoŭnych spravach.

Haspadarstviennyja i asabistyja vydatki kniazia pakryvalisia ahułnym zboram, sudovym i handlovymi apłatami, vajennaj zdobyčču, kanfiskataj majemaści prastupnikaŭ, dańniu z čužych plamionaŭ i dachodami z pryvatnaj haspadarki kniazia.

Vajennyja siły kaźnaha biełaruskaha kniastva, jakimi kamandavaŭ kniaź, składalisia z kniaskaj družyny (stałaha vojska), achvotnikaŭ i čužaplamiennych oddziałaŭ. Aprača taho, u pryypadku asablivaj niebiašpieki, vystupała ziemstva (tearetyčna ũsio zdolnaje da našeńnia aruźža nasielnictva), mieŭšaje časta apryčonaha ad kniazia pavadyra — tysiackaha.

Nasielnictva.

Nasielnictva kažnaha kniastva składałasia z troch elementaŭ: svabodnych ludzioŭ, niesvabodnych i čužnikoŭ. Padziel na klasy adsutničaŭ, choć ekanamičnaja niarounaść isnavała. Usio miascovaje nasielnictva kniastva było svabodnymi i karystałaŭsia adnolkavymi pravami. Niesvabodnymi byli pałonnyja, uziatyja na vajnie. Čužniki roźnilisia ad biełaruskaha nasielnictva nacyjanalnaściu, movaju i vieraj i choć byli svabodnymi, adnak nie karystalisia adnolkavymi z jim pravami.

Hałoŭnymi zaniatkami nasielnictva Kryviji byli ziemlarobstva, žyviołahadoŭla, rybaŭoŭstva, bortnictva, kultura chmielu, chutrany i babrovyy promysieł i, napaśledak, handel. Apraca taŭo, u Biełarusi byli davoli raźvityja roznyja ramiosły i navat, jak vyražajecha V. Danilevič, mastackaja pramyslovaść, prykładam, vyrab finifci ŭ Połacku, ab čym śvidčyc mastacki kryž św. Pradslavy-Afrasimii, vykanany majstram Łazaram Bohšaj (XII st.).

Z usich zaniatkaŭ my spynimsia padrabiaźniej na handlu, bo jon mieŭ vialikaje značeńnie nia tolki ekanamičnaje, ale kulturnaje i palityčnaje. U pieršym peryjodzie historyji Kryviji biełaruskija kniastvy znachodzilisia ŭ ażyulenyh handlovyh znosinach nia tolki miž saboj, ale i z čužaplamiennymi haspadarstvami, ci, naahuł, z zamiežnymi handlovyimi centrami. Hetak u pačatku svajho histaryčnaha žycia Biełarusi viała handel z Arabami, ad jakich pryvozilisia pradmiety roskašy (VIII-IX st.). Paźniej handel skiravaŭsia na poŭnač u Skandynaviju, Gotland, Noŭharad, a, pačynajučy z pałaviny XII st., blizu ŭvieś zamiežny handel Biełarusi vioŭsia z Hanzaj biezpasredna, abo za pasiarednictvam Ryhi. Pieršym biełaruskim kniastvam, uvajšoŭšym u znosiny z Hanzaj, byŭ Połacak. Ale ŭžo vialiki chutka siudy kirujuč svoj handel Smalensk i Viciebsk. Niama nijaakaha sumlevu, što i biełaruskija kniastvy Turava-Pinskaje, Horadzienskaje i navat Čarnihaŭskaje biezpasredna, abo praz Połacak i Smalensk viałi handel z Ryhaj i druhimi haradami Hanzy. Z Biełarusi vyvozilisia: vosk, chutry, chmiel i navat sierabro. Pryvozilisia: chleb dla Połacku (u nieŭradžajnyja hady), sol, miedz, vołava i sukny.

Hetyja handlovyja znosiny ũšviedamlali z adnaho boku ũ nieabchodnašci adnaje biełaruskaje palityčnaje arhanizacyji, a z druhoha — jany prynosili ũ Biełaruš zamiežnyja kulturnyja ũplyvy.

Kultura.

Pierachodziačy da aceny kulturnaha stanu Biełarusi ũ razhladanym peryjodzie jaje historyji treba skazać, što da nas dajšło šmat historyčnych pamiatok, jakija daskanalna charakteryzujuć tahačasnuju biełaruskuju kulturu. Paraŕnoŭvajučy jaje z sučasnaj ũjoj zachodniaj, možna z poŭnaj asnovaj ćvierdzić, što ahulny kulturny rovin Biełarusi ũ toj čas nia byŭ nižej zachodniaha. Kulturny šviečapahľad tahačasnaj Kryviji byŭ relihijny, jak i, naahuť, u Eŭropie. Asnovaj jaho byli zahady chryšcijanskaj relihiji, choć davoli daŭhi čas u Kryviji-Biełarusi zachouvalisia i astačy staroj narodnaj relihiji. Chryšcijanstva prychozila ũ Kryviju jašče da 988 h., ale, naahuť, hety hod možna ličyć symbaličnym hodam chrostu Kryviji. Novaja relihija pryniasła ũ Kryviju pierš za ũsio pišmiennašć. Pračuda, pišmiennašć heta była spačatku tolki ũ carkoŭnastavianskim jazyku. Ale ũ biełarusau, raniej jak u druhich eŭropejskich narodaŭ, paustala pišmienstva ũ rodnaj movie. Pieršyja jaho pamiatki pachodzjac z pačatku XIII st. Heta handlovyja ũmovy z Ryhaj.

Nastupnaj zasluhaj chryšcijanstva bylo toje, što jano pryniasło ũ Biełaruš a š v i e t u. Pry manastyroch asnoŭvalisia škoły. Metaj apošnich bylo nia tolki padhatavaŭnie šviašćernikaŭ, ale i šyreŭnie hramatnašci siarod asobaŭ švieckaha stanu. Naahuť treba zaciemic, što kulturnaje žyćcio koncentravałasja blizu vyklučna ũ manastyroch dy kniaskich pałacach. Mnichi zajmalisia pierapisvaŭniem knih duchoŭnaha žmjestu i jich pašyreŭniem. Pierapisvała knihi i Pradsłava Afrasiŭnia, połackaja kniazioŭna, asnavaŭšaja manastyr šv. Spasa ũ Połacku, a pry jim škołu. Pierapiska knih była pašyрана takža i ũ Smalensku.

Davoli vysoka stajala ũ Biełarusi duchoŭnaje krasamoŭstva (Kiryła Turaŭski, Aŭram Smalenski i jinš.). Žyćcio na kniaskich dvaroch u Kryviji ciakło davoli burna. Dy nakš i być nie mahło, kali ũziać pad uvahu biezupynnyja pachody kryvickich kniazioŭ na roznych niepryjacielaŭ i napady apošnich na biełaruskija kniastvy. Kulturnaja starana hetaha žyćcia była hetkaja-ž, jak i na dvaroch kniazioŭ

Zachodniej Eüropy. Archeolohičnyja raskopki dakazvajuć, što kryvickija kniazi viedali kamiennyja budynki užo ũ XI st. (prykl. raskopki ũ Horadni ũ 1937-38 h. h.). Ad hetaha-ž času ũ Bieľarusi wielmi pašyrajecca budawańnie kamiennych cerkwaŭ, haľoŭnym čynam, kniaziami. Vyrabiũsia asobny bieľaruski styl carkoŭnaj architektury, rozny ad maskoŭskaha i kijeŭskaha (adsutnašć kupaľaŭ, wiežy pa vuhľach i jinš. — praf. Ščakacichin). Šwiatynia ũ tyja časy była adnačasna i krepašciu. Jana mieľa chody ũ šcienach, pryľady da abarony ũnutry. U šwiatyniach chawaľasia nasielnictva z majemasciu ũ čacie napadu vorahaŭ.

Kala kniazia žyli jaho „voji”-rycary. Jak kniazi, hetak i rycary, uzhadoŭvali ũ sabie najlepšyja rycarskija cnoty, jak advahu, česnašć, relihijnašć, pačućcio sobskaje hodnašci, viernašć dadzienamu slovu. Kab u hetym prakanacca, dosyć paznajomacca z žyćciom kryvickich kniazioŭ (poľackich, smalenskich, čarnihaŭskich i jinšych). Hetkija kulturnyja typy, jak Rahneda, Pradsłava Afrasińnia, Usieľaŭ Čaradzziej, Rašcistaŭ Smalenski wielmi redkija i ũ ahulna-eüropejskim maštabie. Dy i šviadoctvy sučašnikaŭ havorač ab hetym. Hetak Piotr Dusburg, viedamy kryžacki letapisiec, havorač, što sučasnaje jamu poľackaje rycarstva ni ũ čym nie uštopata zachodnia-eüropejskamu.

Jak i ũ tahačasnaj Europie, na kniaskich dvaroch znachodzilisia pijauny-bajany, ukľadaŭšyja piešni ab pachodach svajho kniazia i jaho družyny. Niekatoryja z hetkich piešniaŭ adznačalisia niazvyčajnaj paetyckašciu, jak, prykladam, dajšoušaje da nas «Słova ab paľku (pachodzie) Ihara», paistaŭšaje na dvary čarnihaŭskich kniazioŭ. Latucieńniem siaredniaviečnaha bieľarusa z relihijnym šwiatapahľadam było padarožža ũ Jerusalim. I choć daroha tudy z Kryviji była wielmi ciazkoj, usio-ž jošć dadzienyja, što hetkaha rodu padarožžy byli niaredkimi. Viedama, što tudy ježdziľa Afrasińnia, a takža Daniľa Paľomnik, aki adviedaŭ Jerusalim razam z vojskam karala Baľduina ũ 1106-1108 h. h. Jon pakinuŭ wielmi cikavy apis svajho padarožža.

II peryjad (ad paľovy XIII da kanca XVII st.) **Značeńnie niekatorych nazovaŭ.**

Pierachodziačy da ahľadu druhoha peryjodu historyji Bieľarusi, jaki charakteryzujecca zadzinočańniem usich bieľaruskich kniastvaŭ u adnym bieľaruskim haspadarstvie, zvanym Vialikim Kniastvam

Litoŭskim nieabchodna na ũstupie vyjaŝnić znaćeńnie niekatorych historyčnych nazovaŭ, kab nia ũvodzić mahčymaj bŭtaniny ũ jich ũżyvańniu. Naŭpierad zadzierżymsia nad nazovam «Litva», «litoŭski».

Hetyja nazovy majuć zusim aznačany historyčny sens, ale adnačasna najbolj patrabujuć vyjaŝnienia. Sprava ũ tym, ŝto ciapier isnuje letuviski (ŝmudzki) nacyjanalny ruch, a jaŝce niadaŭna isnawała i niezaleźnaje haspadarstva «Letuva» (Litva), katoryje pretendavali ci pretendujuć na minuŭŝčynu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, vychodzaćy ũ niemałoj stupieni ŝ identyčnaŝci nazovu. Razhledzim, u jakoj miery sučasny letuviski nacyjanalny ruch moźa pretendavać na historyčny termin «Litva». Małady letuviski nacyjanalny ruch spaćatku tak nie nazyvaŭsia. Jon zvaŭsia „ŝmudzki”. Daŝladujućy historyju sućasnhu letuviskaha narodu, jaho historyki chutka daviedalisia, ŝto ŝmudz adnosna pozna ũvajŝta ũ skład Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, nie pryjmała ũdzielu ũ jaho ũtvareńniu i ŝto historyja ŝmudzi — heta, ũsio-ź, historyja tolki ćastki letuviskaha narodu, bo ćastka druhaha letuviskaha plemieni — Aukŝtoty — ad paćatku ũvajŝta ũ skład Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i raździalała jaho dolu. U hetkich abŝtavinach letuviskija historyki pajŝli na wielmi ŝmieľuju aperacyju. Jany zidentyfikavali historyčny nazoŭ „Litva” Aukŝtotaj, a potym paŝyryli jaho na ŝmudz, jakaja tak nikoli nie nazyvałasia. Adnačasna letuviskija historyki (Buha) prabavali dakazać, ŝto niekali nazoŭ „litoŭski” byŭ supolnym dla ŝmudzi i Aukŝtoty i tolki paźniej na jaho miesca źjavilisia hetyja apoŝnija plamiennyja nazovy. Z druhaha boku nie mała bŭtaniny pry ũżyvańni hetaha nazovu ũniesiena i z biełaruskaj starany. Treba zaciemić, ŝto nazovy «biełarus», «biełaruski», adnosna niadaŭnaha pachodźańnia. Jich paćała ũżyvać Maskva ad XVIII st., pry Kaciarynie II jany stalisia aficyjalnymi nazovami našaha narodu, a ad paćatku XIX st. biełaruski nacyjanalny ruch pryniaŭ jich jak vyklučnyja nazovy svajho narodu. Ale znajomiaćsja iz swajej historyje, biełarusy prakanalisia, ŝto paćynajućy ad pałovy XIII st. jana ciakła pad nazovami «Litva», «litoŭski» i ŝto nazoŭ „Lićviny” (z biełaruskim sufiksam -in) byŭ tady nacyjanalnym nazovam biełarusaŭ. Ustanaviŭŝy heta, biełarusy, adnak, nie zachacieli jaho aźyvić i navat adkinuli raŭnaleźnaje ũżyvańnie jaho z nazovam „biełarus”, „biełaruski”, kab nia ũnosić bŭtaniny z novym letuviskim rucham, jaki ũžo aperavaŭ hetym nazovam. Takim paradkam

biełarusy identyfikujúc historyčnuju Litvu z Biełaruśsiu, „litoŭski” jazyk z biełaruskim, ale ũ sučasnaści nazovu „Litva” ũžyvajuć tolki adnosna etnohraficznych Ličvinoŭ (letuvisaŭ). Heta dvuznačnaść, zusim zrazumiełaja historykam, uvodzić nie maľuju blytaninu ũ šyrejšyja kruhi hramadzkaści, nia majučyja dastatkovych historyčnych viedańniaŭ. Dyk jakoje-ž značeńnie mieła heta slova ũ historyji? Etymolohičnaje pachodźańnie nazovu „Litva” niejasna, jak u biełaruskim, tak i le-tuviskim jazykach. Ale zatojé z hledzišča terytoryjalnaha, etnohrafičnaha, palityčnaha i kulturnaha termin hety maće dakładna ũstanoŭleny źmiest. Ciapier vyjaśniena, dže zachodziłasia pieršabytnaja Litoŭskaja ziamla. Dośledy vyjaśnili, što jana lokalizavałasia pamiž rekami Niomanam i Vialloj. Asnovy da hetaj lokalizacyji hetaj ziamli źmiaščaje, miž jinšym, najnaviejšaja praca prof. Łaŭmianskaha („Studja nad poczatkami spoleczeństva i państva litewskiego”). U joj prof. Łaŭmianski, zajmajućy, miž jinšym, wielmi nieprychilnaje i tendencyjnaje stanovišča da biełaruskaj minułaści, dakazaŭ, što **Litoŭskaja ziamla na poŭnacy nie raščiahvałasia za Viallu, a na zachadzie za Nioman**. Što datyčycca paŭdzionnaj jaje hranicy, dyk tut Łaŭmianski jaje zvužaje, ale robić heta niepravilna, bo dakładnyja dadzienyja letapisau havorać, što **paŭdzionnaj hranicaj pieršabytnaj Litoŭskaj ziamli byŭ tak-ža Nioman** (Полное Собр. Русск. летоп. Том II, стр. 201). Tolki Łaŭmianski skłonnny думаć, što heta terytoryja była nasielena ũ balšyni Aŭkštotaj, abo pradstaŭlała pušču. Spatkaŭšy letapisnyja viestki ab isnavańni ũ hetaj ziamli biełaruskich kniaštvaŭ, Łaŭmianski abminaje jich, abo ćvierdzić, što viestki hetyja adnosiacca da druhich miascovaščiaŭ (napr. viestku ab Horadni Łaŭmianski adnosić da Horadna na Paleśsi, ćvierdziaćy, što Horadnia na Niomanie paŭstała tolki ũ XIV, a navat XV st.). Hetkim paradkam hranicy pieršabytnaj Litoŭskaj ziamli ũstanoŭleny zusim točna. Vicniemsia da pytańnia, chto jaje nasialaŭ. Siannia na ũsim hetym abšary žyvuć vyklučna biełarusy, a jak dakazvajuć archeolohičnyja raskopki, žyvuć tut z pradviakoŭ. Mahčyma tolki, što ũ razhladanym peryjodzie na poŭnacy hetaj terytoryji aŭkštockija astraŭki byli huściejšymi jak ciapier (poŭnač hetaj terytoryji podle Łaŭmianskaha pradstaŭlała pušču, kalanizavanuju Aŭkštotaj i Kryvičami). Takim paradkam wielmi charakterny fakt, što **pierša-**

bytnaja Litva zajmała terytoryju z biezumouňaj biełaruskaj balšynioj, nie padlahaje nijakamu sumlevu. Ale jašče cikaviej toje, što z hledzišča palityčnaha heta byŭ kraj **u poŭnym sensi slova kryvicki (biełaruski)**. Tak, užo ŭ pačatku XII st. tut isnavali try nievialikija kryvickija kniastvy, zaležnyja ad Połackaha: Vilenskaje, Horadzienskaje i Haradzieckaje. Vilnia była kryvickim horadam i zamak Kryvičou zvaŭsia tut podle letapisu „Kryvym Horadam”. Pieršy raz jana ūspaminajecca ŭ Voskresienskim Letapisu ŭ 1128 h. u jakim havorycca: „vilnianie ūziali sabie kniaziami — dziaćiej Raščislava, unuka Usiesłava Čaradzieja,.. Aprača taho, jak raskopki, tak i staraja nazovy vulic i častak horadu śvidčać niažbita ab čysta kryvickim charaktary Vilni ad pačatku. Lehienda ab asnavaŭni Vilni niedyminam jość tolki lehiendaj i źviazana z pieraniasieŭniem śiudy stalicy haspadarstva. Druhim kryvickim kniastvam u Litoŭskaj ziamli bylo Horadzienskaje, isnavaŭnie katoraha zapiarečyŭ Łaŭmianski. Adnak raskopki, viedzienyja tut polskimi archeolohami ŭ 1937-38 hh. i krychu raniej, nad usialaki sumleŭ hety fakt paćvierdźni i poŭnašciu źbili hipotezu Łaŭmianskaha. Napaśledak trećim bylo Haradzieckaje kniastva, ūjakim kniaziavaŭ, miź jinšym, viedany Vaładar Hlebavič (XII st.). Hetkim paradkam pytaŭnie ab Litoŭskaj ziamli treba ličyć vyrašany. Z etnohrafiečnaha hledzišča heta byla terytoryja biełaruskaja z damieškaj na poŭnačy Aŭkštoty, z palityčnaha — heta byla ziamla čysta biełaruskaja. Prychilniki ūtozsamlivaŭnia Letovy z historyčnym Vialikim Kniastvam Litoŭskim prytačvajuć jašče i nastupnyja miar-kavaŭni.

1. Aŭkštockaje, a navat žmudzkaje, pachodźaŭnie dynastyji ŭ Vial. Kniastvie Litoŭskim, jaje pahanskaje vieravyznaŭnie i «letuviskija» imiony vialikich kniazioŭ.

Suproć hetaha možna prytačyć nastupnyja arhumenty. Kali-b navat i zhadziacca z aŭkštockim, abo žmudzkim, pachodźaŭniem litoŭskaj dynastyji, dyk hety fakt nia maje nijakaha značeŭnia pry akreśleŭni charaktaru haspadarstva, bo blizu ŭ kaźnym eŭropejskim haspadarstvie pachodźaŭnie dynastyji bylo čužaplamiennaje. Pa druhoje — niam a nijakich danyh, jakija-b paćviardźali aŭkštockaje, ci žmudzkaje, pachodźaŭnie dynastyji Vialikaha Kniastva, a zatoje cely šareh historyčnych žarołaŭ (letapisy ŭ śpisach Pogodina, Akademiji Navuk Nr.

2. Jak najvažnejšy arhument tožsamašci sučasnaj Letovy z historyčnaj Litvoj prytačvajecca h. zv. **teoryja letuviskaj ekspansiji**, abo **zavajavannia biełaruskich kniastvaŭ Aŭkštotaj**, u rezultacie čaho paŭstała Vialikaje Kniastva Litoŭskaje. My razhledzim hety arhument krychu nižej, havoračy ab utvareńni hetaha haspadarstva. Tut tolki padčyrkniom, što heta miarkavańnie mienš za ūsio havoryč na karyšć «letuviskašci» Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Vyšmienavanyja matyvy i dokazy vyjašniajuć, jak treba rozumieć historyčny termin „Litva”, „litoŭski”. Niama nijakaha sumlevu, što termin hety identyčny z nazovam „Biełaruś”, „biełaruski” niatolki dzieła vyšej padadziennyh miarkavanniaŭ, ale i tamu, što Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ūtvaryłašia na biełaruskich (litoŭskich) nacyjanalnych, pałityčnych, kulturnych i ekanamičnych asnovach. Na hetym punkcie hledžańnia stajić vializarnaja bałšynia dašledčykaŭ historyji Vial. Kniastva. Tolki mizernaja častka tendencyjnych historykaŭ polskich starajecca žmienšyć značeńnie biełaruskaha elementu ū Vialikim Kniastvie. Druhim nazovam, patrabujučym vyjašněńnia, jošć „Rusin”, „ruski”. Ž jimi, my, tak-ža, nadta časta stykajemsia ū našaj historyji. Jak i ū pieršym peryjodzie nazoŭ „ruski” aznačaŭ prynaležnašć da chryścijanskaj relihiji ūschodniaha abrađu, pryjšošaj u Kryviju Litvu z Kijeŭskaj Rusi. Druhimi słavami — jon aznačaŭ toje samaje, što ciapier aznačaje „pravasłaŭny”. Navat siahońnia šmat biełarusaŭ na siale na pytańnie, jakoj viery — adkazyjuć „ruskaj” (h. zn. pravasłaŭnaj). Heta historyčnaja astača, jakuju, u žmienienych umovach, rasiejskija asimilatory razhladali jak šćvierožańnie biełarusami prynaležnašci da rasiejskaj nacyjanalnašci... Paźniej, kali katalictva pačali ū nas prymusova polskija misyjonery, identyfikavaŭšyja paniaćci „palak” i „katalik” (Skarga), dyk, u pročežnašć hetamu, nazoŭ «rusin» užyvaŭšia, časami, i ū sensi nacyjanalnym (na aznačeńnie nie-palaka), nikoli nie vyklučajučy — adnak, ahulna-nacyjanalnaha nazovu „Ličvin”, abyjmaŭšaha biełarusaŭ katalikoŭ i pravasłaŭnych.

Terminam «ruski» nazyvaŭšia tak-ža i biełaruski jazyk, bo ū jim pisalisia «ruskija» (pravasłaŭnyja) knihi. Paźniej nazoŭ hety aŭtamatyčna pieraniošsia i na švieckija dakumenty, pisanyja ū biełaruskaj movie. Pobač z hetym, biełaruski jazyk, asabliva narodny, nazyvaŭšia „litoŭskim”.

Utvareńnie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.

Jak było skazana wyšej, druhi peryjod historyji Biełarusi charakteryzujecca abjadnańniem ušich biełaruskich haspadarstwaŭ-kniastvaŭ u adnym biełaruskim palityčnym arhanizmie — Vialikim Kniastvie Litoŭskim. Heta haspadarstva paŭstała na zachodzie Biełarusi, dzie znachodzilisia harady Navahradak, Słonim, Vaŭkavysk i Horadnia. Stalicaj novaha haspadarstva byŭ Navahradak, a pieršym jaho historyčnym kniaziam byŭ Mindaŭh.

Doŭhi čas paŭstańnie hetaha haspadarstva razhladałasia jak rezultat ekspansiji, padboju biełaruskich ziemiaŭ Aukštoty (etnografičnymi Ličvinami). Hetuju teoryju paddzierzvajuc, blizu vyklučna, tendencyjnija polskija historyki, za jakimi paŭtarajuc jaje i historyki letuviskija. Najhałaŭniejšym pradstaŭnikom hetaj teoryji jość sučasny nam polski prof. Łaŭmianski. Imhlistyja i bajecnyja razvažańni na hetuju temu svajich papiarednikaŭ (Prochaski, Narbuta, Jakuboŭskaha i dr.) jon sabraŭ u adnu cełaść i staraŭsia dać jej navukovuju apracoŭku. Pavodle Łaŭmianskaha, paŭstańnie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha vyhladała tak.

Niaviedaŭšyja da pałovy XIII stahodździa haspadaršćviennaj formy isnavańnia zmudziny i aukstotey niespadzieŭki jaje adkryvajuc i ūvodziać u žyćcio. Častka aukštoty, žyŭšaja ŭ viłach Niomanu i Vialli, naličvaušaja niabolš 25 tysiačaŭ nasielnictva, akazałasia niazvyčajna vajaŭničaj. Biaz udzjetu zmudzinaŭ i jinšaje aukštoty, jana zdabyła biełaruskija harady Navahradak, Pinsk, Turaŭ, Miensk i dała hetym pačatak Vialikamu Kniastvu Litoŭskamu. Paźniej byli zdabuty jinšyja biełaruskija ziemli, jak Połackaja, Viciebskaja, Smalenskaja, Čarnihaŭskaja, a potym i časć ukrajinskich. Usiaho hetaha dapiała vyšmienavanaja častka Aukštoty. Łaŭmianski maŭčyc ab roli biełarusau ŭ paŭstańni Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i, naahuł, zusim ihnaruje ūvieš pieršy peryjod historyji Biełarusi, jakby jaho całkom nia było.

Teoryja aukštockej ekspansiji biare svoj pačatak u h. zv. bajcy ab rymskim pachodžańni biełaruskaj šlachty, podle jakoj patomki hetaje šlachty niekali prybyli moram z Rymu i pastupova zavajavali ziemli Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Heta bajka była vydumana, kab pakazać «lepšaje» pachodžańnie biełaruskaj šlachty ŭ pryraunańni da polskaj, jakaja časam, vyšmiejivała prastatu pieršaj. Charakterna, što hetaj bajcy

pavierenli hetkija polskija chronisty jak Długoś i Strykoński, jakija paũtaryli jaje. Biazkrytyčnyja daśledčyki minulaści Vialikaha Kniastva, jak polskija historyki Narbutt, Lelevel, Prochaska trymalisia hetaj bajki, niaznačna tolki jaje modyfikujučy.

Niepraũdapadobnaść hetaj historyji prymusiła nad joj padrabiaźniej zatrymacca rasejskich i biełaruskich historykaũ. Jana nia vytrymała pieršaj navukovaj krytyki. Tady na źmieniu teoryji zavajavańnia źjaviłasia kampramisnaja teoryja, jakaja ćvierdziła, što nia ũsie biełaruskija ziemi byli zavajavany, što častka jich daũčuťlasia da novaha haspadarstva dabravolna. Hetaha pahladu trymaũ i viedamy daśledčyk minuűščyny Vialikaha Kniastva praf Lubaũski. U svajej pracy «Istoryja Litovsko-Russkaho Gosudarstva» jon vyraziũsia, što trudna ćvierdzić, što vyklikała daũčeńnie da novaha haspadarstva asobnych biełaruskich ziemiaũ — sifa aruźža, ci dabravolnaje daũčeńnie. U mieru dalejšych dośledaũ historyji Vialikaha Kniastva Litoũskaha, a asabliva arhanizacyjnaha, ekanaumičnaha i jurydyčnaha bakoũ jaho žyćcia kampramisnaja teoryja pieraradziťlasia ũ poũnaje zapiarečańnie teoryji zavajavańnia. Hetaha hledzišča trymajucca ũladzimirski-Budanaũ, Leantoviě i Doũnar-Zapolski.

Vyšej my vyjaśnili, sto Litoũskaja ziamla, ź jakoj, byccam, vyjšli zavajoũniki, z hledzišča etnagrafičnaha i palityčnaha była biełaruskaj. Dyk kali-b i dapuścić zavajavańnie, to vychodziła-b, što biełarusy zavajavali samich siabie. Arhumenty, na katoryja paklikajucca praciũniki teoryji zavajavańnia, u haũoũnym, zvodziacca da nastupnych.1. U historyčnych ũarołach niamsa nijakich dadzienych, paćviardŕajučyck zavajavańnie biełaruskich ziemiaũ Aũkštota, choć jość vielmi padrabiaźnaje pieraličeńnie drobnych pachodaũ ũmudzkich i aũkštoczkich družynikaũ z metaj hrabiestva. Tamu bolš pravilnym budzie ličyć, što hetych zavajavańniaũ, nia było. Dapuścać padboj pry adsutnaści dadzienych na heta ũ ũarołach, aznačała-b vychodzić z tendencyjnaha i fantastyčnaha hledzišča.

2. Dziakujučy adsutnaści dadzienych u historyčnych ũarołach, pryhilniki teoryji zavajavańnia nia mohuć pahadzicca iz saboj što da dataũ padbićcia asobnych biełaruskich ziemiaũ. Padavanyja jimi daty padboju asobnych biełaruskich ziemiaũ roźniacca miŕ saboj časam na ceťja stahodździ.

3. Aŭkštota była zaležnaj ad poľackich kniazioŭ i płaciła jim dań. Niama nijakich danych, što jana zvolniłaſia ad hetaj zaležnaści.

4. Vialikaje Kniastva Litoŭskaje paŭstala na čyſta bieľaruskaj terytoryji iz ſtalicaj u Navahradku. Adsiul pačaľoſia padparadkavańnie novamu haspadarſtvu Aŭkštoty i Źmudzi jašče pry Mindaŭhu (1264), a končyłaſia pry jahonym synie Vojšaľku. Kali-b mieľa miesca teoryja zavajavańnia, dyk hety pracis pavinien byŭ-by adbycca naadvarot. Zavajavańnie Aŭkštoty i Źmudzi pakazvajuć, što jany nie pryjmali ũdzieľu ũ tvareńni Vial. Kniastva Litoŭskaha.

5. Vializarnaja dyspraporcyja z hledzišča terytoryjalnych, kultur-nych, palityčnych i demohrafičnych umovaŭ u «zavajouńnikau» i «zavajavanych» i pry hetym nie na karyšć pieršych.

6. Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ad svajho pačatku mieľa čyſta bieľaruskim charakter. U jim panavali bieľaruskim jazyk, prava, ekanamičnopalityčnyja i kulturnyja asnovy. Usio heta pierajšło z pieršaha peryjodu historyji Bieľarusi i raźvivalaſia ũ pracach druhoha. Tut užo ũ 1291 h. isnavala bieľaruskaja pravasaľnaja metropolija ũ Navahradku.

7. Abjadnańnie bieľaruskich kniastvaŭ u adnym haspadarſtvie źjaviłaſia historyčnaj nieabchodnaściu, jak rezultat nacyjanalnych, kulturnych, palityčnych i ekanamičnych intareſau, a, naŭpierad, nieabchodnaściu abarony ad novych vandroŭnikau tatar i paŭstavaŭšaha Maskoŭskaha Kniastva.

8. Haspadarſtvienny ũad Vial. Kniastva, apiorty na ſyrokaŭ aŭtanomiji historyčnych zielaŭ, pačyvadžaje dabravolnaje abjadnańnie bieľaruskich haspadarſtvaŭ u adnym haspadarſtvie. Asnovy hetaha ũadu vyjaŭlaliſia ũ pryznańni miascovymi kniaziami vajennaha pavadyrſtva vialikaha kniazia litoŭskaha i pierakazańniem na karyšć aľulnahaspadarſtviennyh ustanou niekatorych haspadarſtviennyh funkcyjaŭ asobnych kniastvaŭ. Zatoje ũsio nutranoje palityčna-ekonomicznaje ŭčynie asobnych kniastvaŭ apirałaſia na raniej isnavaušych u jich miascovych asnovach.

Voš haľouńyja arhumenty praciuńnikau teoryji zavajavańnia. Jany poŭnaściu vyjaſniajuć paŭstańnie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha i jahony bieľaruskim charakter ad pačatku. My zadzieržyliſia padrabiaźniej na hetym mamencie historyji Bieľarusi jak i na označeńni paniaćcia Litoŭskaj ziamli tamu, što da apoſniaha času heta byli najboľš

ciomnyja miescy ũ biełaruskaj historyji. U dalejšym my zrobim tolki wielmi ahulny ahlad druhoha peryjodu historyji Biėłarusi, bo jon, paraŭnalna, dobra dašladavany.

Terytoryjalnaje raźvićcio Vialikaha Kn. Litoŭskaha.

Jak užo było ũspomniena wyšej, Vialikaje Kniastva Litoŭskaje paŭstała na biełaruskaj terytoryji. Pieršym jaho jadrom było haspadarstva Mindaŭha, albo **Navahradzkaje Kniastva**, zajmaušaje zachodniuju častku Biėłarusi. Jano biaz sumlevu paŭstała ũ palityčnaj suviasi z biełaruskimi kniastvami Horadzienskim, Haradzieckim i Vilenskim. Da Navahradzkaha Kniastva Mindaŭha jašče za jaho žyćcia była dałučana Aŭkštota i pačalosia dałučeńnie Źmudzi. Uklučeńnie ũ skład Vialikaha Kniastva Aŭkštoty i Źmudzi pavialičala ũ im etnagrafična-litoŭski element, jaki pačau vykazyvać šmat niezadavaleńnia z pryčyny panujučaj roli elementu biełaruskaha. Na Aukštocie i Źmudzi pačalisia paŭstańni suproć Vialikaha Kniastva. U baračbie z hetymi paŭstancami zhinbu Mindaŭh (1264). Pa śmierci Mindaŭha hetaja baračba prymała asabliva vojstry charakter. Vyrašalisia nacyjanalna-kulturnyja asnovy dzieła budučaha raźvićcia novaha, jašče nie ũmacavaušahasta haspadarstva. Hetuju baračbu kančatkova pierachiliŭ na karyšć biełaruskaha elementu i biełaruskich asnoŭ syn Mindaŭha Vojšaŭak, jaki za žyćcia bački kniaziavaŭ u Pinsku. Paklikany pa śmierci Mindaŭha biełarusami na vialikakniaski pasad, Vojšaŭak iz svajej biełaruskaj družynaj škiravaušia na Aŭkštotu i Źmudź i, jak padaje letapisiec, zabiu tam vialikaje mnostva vorahaŭ novaha haspadarstva. Supakoniŭšy Aŭkštotu i Źmudź, Vojšaŭak dabravolna zroksia vialikakniaskaje hodnaści i, budučy z natury čaŭaviekam wielmi relihijnym, pajšoŭ u manastyr, jaki sam asnavaŭ nad Niomanam, niedaloka ad stanniasnaj wioski Łaŭryšava (Navahradčyna). Značeńnie Vojšaŭka ũ biełaruskaj historyji vializarnaje. Nieviadoma, jaki charakter atrymała-b Vialikaje Kniastva Litoŭskaje, jakim było-b jaho dalejšaje raźvićcio, jak, naahuł, ułažyťasia-b historyja Biėłarusi, kali-b u hety krytyčny mament na historyčnuju arenu nia vystupiła heta enerhičnaja, biełaruskaja asabistašč. Jahonaja pieramoha nad etnagrafična-litoŭskim elementam i kančatkovaje zabiašpiečańnie biełaruskich asnoŭ u maładym haspadarstvie, stvarylja daskanalny hrunt dzieła raźvićcia biełaruskaj haspadarstvienasći. I, zapraŭdy, ad Vojšaŭka pačynajecca

chutkaje daŭčeńnie da novaha haspadarstva jinšych biełaruskich ziemiaŭ u formie pryznawańnia jimi źvierchniej ułady Vojšaŭka nad saboj. Hetak, pry jim my bačym ciesnaje zlučeńnie z Navahradzkim Kniastvam **Mienskaha, Turava-Pinskaha i Połackaha** kniastvaŭ. Z dajšoŭšaha da nas dakumentu z 1264 h. vidać, što vykonvaŭšy tady ŭ Połacku abaviazki kniazia biskup Jakub sam pryznavaŭ svaju zaležnaść ad Vojšaŭka i zvaŭ jaho svajim synam. Heta śviedčyc ab ciesnaj suviasi, ihraŭšaj raniej pavadyrskuju rolu ŭ biełaruskim žyćci Połacčyny z novym biełaruskim haspadarstvam. Hetkim paradkam, hranicy Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ŭžo pry Vojšaŭku vyhladali zusim pavažna. Za jich miežami znachodzilisja jašće Smalensčyna, Nouharad-Sievierščyna i Čarnihauščyna. Ustanovlenaje pry Vojšaŭku supracouństva Połacčyny, Mienščyny i Turava-Pinščyny z maładym Navahradzkim Kniastvam z hadami paŭnyblašasia. Charakterna, što historyčnyja žaroły nie pierakazvajuć nam nijakich zakafoŭ miž jimi, a paćviardžajuć tolki pastupovaje arhanizavaće žiće biełaruskich ziemiaŭ u adnym svajim haspadarstvie. Hetaje kančatkovaje žiće pieraličanych ziemiaŭ nastupiła ŭ pačatku XIV st. Tak, kniaziavaŭšy ad 1326 h. u Połacku Vojin paddzieržyvaŭ z Navahradkam velmi ciesnyja znosiny i paŭnyblaŭ jich. Z hetaha ž času majem viestki ab velmi blizkich znosinach Mienskaha kniazia Vasila iz svajim bratom Hiedyminom, vialikim kniazem litoŭskim. Tamu hod **1326** historyki ŭvažajuć jak **kančatkovuju datu žiće Połacčyny i Mienščyny z novym haspadarstvam**, choć heta data maje čysta farmalnaje značeńnie, bo supracouństva miž jimi ŭstanavišasia, jak my bačyli, ŭžo značna raniej.

Pačatak XIV stahodździa praf. Lubaŭski ličyc i farmalnaj dataj kančatkovaha žiće z adzynom biełaruskim haspadarstvam **Turava-Pinščyny**, a takža **Bieraściejskaj ziamli**.

Chutka pašla hetych padziejau daŭčylisia da svajho haspadarstva drabniejšyja kniastvy, raniej zaležnyja ad Połacku, jak **Viciebskaje, Łukomskaje i Druckaje**. Uvieš hety pracas adbyšsia pry vialikim kniazim **Hiedyminom** (1316-1341). U tvareńni zadzinočanaha biełaruskaha haspadarstva Hiedymin adyjhraŭ, takža, vializarnuju rolu. Jon zblizyŭ arhanizacyjna z biełaruskim haspadarstvam daŭčanyja da jaho Aŭkštoty i Žmudź, zavioŭšy tam biełaruskija administracyjnyja paradki.

Z časou Hiedymina my majem pieršyja viestki ab pašyreñni jim biełaruskaj movy jak aficyjalnaj na Žmudź i Aŭkštotu, dy ab załažeñni tam pieršych škołaŭ, u jakich znatnyja zmudziny i aukštotcy vučylisia biełaruskaha jazyka. Zrozumieła, Hiedymin nie rabiŭ hetaha prymusova, ale žyćcio samo zmušała Žmudź i Aŭkštotu da ŭvachodu ŭ kulturnuju arbitu Biełarusi, pakolki jany apynulisia ŭ biełaruskim haspadarstvie.

Hiedymin pieranios stalicu haspadarstva z Navahradku ŭ Vilniu, bo jana, jak stalica, lepš adkazvała patrebam novaha haspadarstva, čymsia lažaŭšy ŭžo zboku Navahradak.

Syn Hiedymina **Alhierd** (1345-1377) dačuŭ da Biełarusi Čarnihaŭskaje i Noŭharad-Sievierskaje kniastvy, a takža zaležnyja ad Smalensku harady Mścistaŭ, Tarapiec, Rzeva i Biety. Pry Alhierdzie hranica z Maskvoj była ŭstanoulena pa Mažajsk i Kałomnu.

Pry **Vitaŭcie-Aleksandru** (1392-1430) da Biełarusi było dačuana Viaziemskaje kniastva, a ŭ 1405 h. i Smalensk, u jakim jašče pry Alhierdzie isnavała wielmi silnaje imknieñnie narodu za dačučeñnie da zadzinočanaha biełaruskaha haspadarstva. Adnačasna iz Smalenskam da Biełarusi dačučylisia viacickija vierchniaockija kniastvy, jak Lubuckaje, Mcenskaje, Navasilskaje, Piaremyšlskaje, Varatynskaje, Adajeŭskaje i jinšyja (vierchniaockija kniastvy zajmali b. huberniji Kałuskuju, Tulskuju i Aŭtoŭskuju). Hetkim paradkam pry Vitaŭcie ūsie biełaruskija ziemli apynulisia ŭ miežach zadzinočanaha Biełaruskaha Haspadarstva. Vialiki kniaz Vitaut zakončuŭ praces zbirañnia biełaruskich ziemiaŭ, raspačaty ŭ pałovie XIII stahodździa Mindaŭham.

Aprača biełaruskich ziemiaŭ da Vialikaha Kniastva Litoŭskaha była dačuana i častka ruskich, pajmienna **Valynskaja, Kijeŭskaja i Padolskaja** ziemli. Dačučuŭ jich jašče Hiedymin i jamu ŭdałosia heta wielmi lohka, bo ziemli hetyja byli razburany tatarami i nie pradstaŭlali nijakoj sily.

Pryhladajučysia da hetaha važnaha ŭ historyji Biełarusi pracesu treba šcvierdzić, što zadzinočañnie ūsich biełaruskich ziemiaŭ u adnym biełaruskim haspadarstvie ŭdałosia, dziakujučy, hałoŭna, dvum dziejnikam.

1. Naturalnamu imknieńniu biełaruskaha naroda da palityčnaha zlučeńnia, apiortaha na supolnych nacyjanalnych, kulturnych, relihijnych i ekanamičnych asnovach i

2. Vialikaj palityčnaj mudraści pieršych žbiralnikaŭ biełaruskich ziemiaŭ, jakija praces zlučeńnia budawali nie na kryvi i hvałtach, a na ŭmiełym vykarystańni ūspomnienych naturalnych imknieńniaŭ biełaruskaha narodu. Praktyčnym kličam, pad jakim adbyvałasja hetaje zlučeńnie, stasavanym u žyćci vialikimi kniaziami, byŭ: «my staryny nia ruchajem, naviny nia ūvodzim». Sutnaść jaho palaħala na hvarancyi i šanavańni z boku vialikich kniazioŭ zvyčajaŭ i paradkaj žyŭnavaŭšych u kaźnaj histaryčnaj ziamli. Dałučajučysja da zadzinočanaha Biełaruskaha Haspadarstva, kaźnaja biełaruskaja ziamla zachouvała svaje, miascovyja pryvileji, a zatoje dastavała ŭ potrebie padtrymańnie z boku vialikaha kniazia. Viaźziu, lučyŭšaj usie biełaruskija ziemli ŭ adnu ceľaść byŭa asoba vialikaha kniazia. Tolki paźniej, kali sužyćcio ŭ adnym haspadarstvie zdaŭo svoj ekzamen, nastupiŭa ciašniejšaje arhaničnaje žlićcio biełaruskich ziemiaŭ u adzin kompleks.

Adnosiny z susiedziami.

Zadzinoczańnie ūsich biełaruskich ziemiaŭ u adnym haspadarstvie vypieradziŭa na cełaje stahodździe ŭtvareńnie Maskoŭskaha haspadarstva, dzieŭa čaho jano nie mahŭo pieraškodzić hetamu procesu. Ale, jak tolki Maskoŭskaje haspadarstva ūzmacavałasja, dyk jano pačaŭo wykazvać svaje pretensiji da biełaruskich ziemiaŭ i ūstupiŭa ŭ Biełaruskim haspadarstvam u šmarotnuju baračbu. Hetaja baračba asabliva zavastryłasja, pačynajučy z XIV stahodździa. Da hetaha-ž času ūzmacavałasja i Poľskaje haspadarstva. Hetkim paradkam, Vialikaje Kniastva Litoŭskaje apynuŭałasja miź dvumia susiedziami, adnačasnjaja baračba z katorymi byŭa vielmi ciaźkoj. Treba byŭ vybirać adnaho ŭ jich jak mahčymaha sajuźnika i paddzieržyvać ŭ jim mirnyja adnosiny, kab ŭ vialikšaj udačaj adbivać napady druhoha. Vialikaje Kniastva vybraŭa za susieda, ŭ jakim maniŭałasja paddzieržyvać mirnyja adnosiny, Poľšču, jakaja, zdavaŭałasja, nia mieŭa da jaho nijakich terytoryjalnych pretensijaŭ.

Aprača hetych niebiašpiečnych susiedziaŭ, Biełaruskaje haspadarstva mieŭa jašče i treciaha, pajmienna krymskich tatar, jakich vielmi časta padbuchtovaŭa suproć Biełarusi Maskva.

a) *Bielarуска-maskoŭskija adnosiny.*

Aružnaje zmahańnie Bielarusi z Maskvoj pačaloŭsia ũ šyrejšych raźmierach za Alhierda. Za jaho i Vitaŭta baračba hetaja viałasia dla Bielarusi ũdała. Alhierd byŭ dva razy astupiušy Maskvu i pierapałochany maskoŭski kniaź prymušany byŭ zaklučyć ũ jim vyhodnyja dla Bielarusi ũmovy. Ale užo za **Kazimira Jahajłaviča** (1440-1492), u vajnie ad 1487 da 1490 h., Bielaruś straciła nazaŭsiody častku vierchniaockich kniaŭstvaŭ, zachoplenuju Maskvoj. Nastupnik Kazimira, **Aleksandar** (1492-1506) zmušany byŭ zaklučyć z Maskvoj mir (1494), podle jakoha adstupiŭ jej kniaŭstvy Viazieŭskaje, Navasilskaje, Adajeŭskaje, Varatynskaje, Piaremyšlŭskaje i Bieleŭskaje, a takža horad Kazielsk. Mir byŭ uzmacavany šlubam Aleksandra z dačkoj maskoŭskaha kniazia Ivana III, Alonaj. Niadoŭha, adnak, tryvaŭ hety mir. U 1500 h. pačaloŭsia novaja vajna z Maskvoj, wielmi niepamysnaja dla Bielarusi. Podle miru, zaklučanaha ũ 1500 h., Bielaruś adstupiła Maskvie astačy vierchniaockich kniaŭstvaŭ i aprača hetaha Čarnihaŭskuju i častki Smalenskaj i Viciebskaj ziemiaŭ.

Za vialikaha kniazia **Žyhimonta II** (1506-1548) baračba z Maskvoj uznaviłasia ũ 1507 h. i tryvała z małymi pierapynkarai da 1537 h. Pamima vialikaj pieravahi bielaruskaha vojska nad Maskvoj pad Oršaj (1508) Bielaruś, u rezultacie hetaj daŭhoj vajny, viarnuła wielmi mała (Homiel i niekatoryja niaznačnyja vołaści), a straciła Smalensk.

Za vialikaha kniazia **Žyhimonta III** Aŭhusta raspačaloŭsia ũ 1559 h. daŭhaja vajna Bielarusi z Maskvoj za Livoniju. Hetaja baračba patrabavała ad Bielarusi napružańnia ũsich siłaŭ i viałasia z małymi pierapynkami da 1582 h., skončanaja h. zv. Zapolskim miram. Nia hledziačy na toje, što ũ casie hetaj vajny była zaklučana h. zv. Lublinskaja vumija (1569) i palaki zabaviazalisia pamahčy Bielarusi ũ jaje baračbie z Maskvoj, jany niatolki nie pamahli, ale pastaralisia vykarystać ũažkoje pałažeńnie Bielarusi i adarvali ad jaje Vałyń i Padolle. U hetaj vajnie bielaruskaje vojska mnoha ragozaŭ bliskuča pieramahło maskoŭskaje. Vialiki kniaź **Šciapan Batura**, jaki končyŭ hetuju vajnu, vioŭ jaje, jak ustanavili historyki, a naŭpierad praf. Łappo, blizu vyklučna ũ bielaruskimi siłami. Heta było viedama i Maskoŭcam, dzieła čaho jichni letapisiec, uspaminajučy ab Zapolskim miru, kaža: «končyłasja vajna ũ litoŭskim kniaziam Šciapanam Baturaju» i ni slova

nie kaža ab palakoch. A miž tym, kolki chvalby wykazvali palaki, prysabiečvajučy pieramohi Batury!

Pavodle Zapolskaha miru Biełarus viarnuła sabie značnuju časć stračanych ziemiaŭ, ale Smalensk astaŭsia za Maskvoj.

b) *Adnosiny z Polščaj.*

Jak było zaciemlena vyšej, Biełaruskaje haspadarstva imknułasia žyć z Polščaj mima, źbirajučy ũsie siły na baračbu z Maskvoj. Navonki, Palaki wykazvali taki-ž namier, ale ũ sutnašci spravy jany imknulisia da mirnaha zavajavańnia i apanavańnia Biełarusi, bo dzieła aružnaha zmahańnia nia mieli dosyć siłaŭ. Šlacham, jaki mieŭ daviesci jich da pastaŭlenaj mety, byli h. zv. vuniji Polščy ž Vialikim Kniastvam Litoŭskim. Pieršaja hetkaja vunija była zaklučana pry Jahajle ũ 1385 h., kali jon staŭsia adnačasna vialikim kniazem litoŭskim i polskim karalom. Pašla jana šmat razoŭ adnaŭlataŭsia i źmianiałasia, pakul nie była zaklučana h. zv. Lublinskaja vunija. Jak treba zahladacca na hetyja vuniji? Polskija historyki, abasnovajučy svoj imperjalizm na biełaruskija ziemi i prysabiečvajučy mihuščynu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, prypisvajuć jim niazvyčajna vialikuju vahu. Heta, pavodle jich, dakumenty, jakija nad ušalaki sumleŭ majuć śćviardžać jichnija pravy na Biełarus, tym bolej, što jany byli padpisany dabravolna. Polskija historyki zabyvajucca tolki dadać, što hetyja vuniji jany vymušali zaŭsiody ũ časie, kali Biełarus, zaniataja baračboj na ũschodzie, znachodziłasia ũ ciazkim pałažeńni.

Biełarusy nikoli nie razhladali hetych vunijaŭ jak dakumentaŭ, katoryja-b mieli abmazoŭvać samastojnašć Biełaruskaha haspadarstva na karyšć Polščy. Z hledzišča biełaruskaha vuniji byli nievyhodnymi dla Biełarusi mižnarodnymi ũmovami, jakija jana prymušana była padpivać, kab zabišpiečyć mir na zachodniej hranicy i mieć mahčymašć skoncentravać usie siły dzieła zmahańnia na ũschodnij. Jak pašla niačudaj vajny padpivałasia niepamysnaja mirnaja ũmova z praciŭnikami, dyk tak sama dziejiłasia i z vunijami. Jany nikoli nie pravodzilisia ũ žyćcio i jak vymušanyja, anulavalisia, kali niebiašpieka minała. Aprača taŭ isnavaŭ zaŭsiody i formalny povad da anulavańnia vunijaŭ, bo palaki nikoli nie datrymoŭvali svajho pryračeńnia pomačy Vialikamu Kniastvu, da čaho tolki achvotna zabaviazvalisia.

Navat Lublinskaja vunija, katoruju palaki vymusili ũ najkrytyčniejšym mamencie isnavańnia Biełarusi, kali maskoŭskaje vojska zalivała jaje ziemli, daŭhi čas nia mieła vialikšaha praktyčnaha značeńnia. Pašla-ž zaklučeńnia miru z Maskvoj u Zapoli, Biełarusy anulavali jaje i farmalna. Hetak, vialiki kancler Lavon Sapieha vykinuŭ jaje, razam z jinšymi, nievyhodnymi dla Biełarusi, umovami, z kodeksu zakonaŭ, abaviazvaŭšych u Biełarusi, vydadzienych pad nazovam „Statut Litoŭski (treciaja redakcyja) 1588 h.”, dziakujučy čamu jana razhladałasja jak niaisnujučaja. Havoračy ab hetaj vuniji treba ũspomnić, što hałoŭnaj jaje pastanovaj była taja, katoraje pradbačyła, ũtvareńnie supolnaha haspadarstva pad nazovam «Rečypaspalitaj abydvuch narodaŭ», składovymi častkami jakoha byli-b Karona (Połšča) i Vialikaje Kniastva Litoŭskaje. Až da kanca II peryjodu historyji Biełarusi (1697 h.) vuniji z Połščaj isnavali tolki na papiery.

Kali-ž, adnak, połščyna pranikła na Biełarus i zburyła asnovy jaje haspadarstvienaha isnavańnia, jak zburyła jich u siabie, dyk heta tumačycca nia hetymi ũmovami, a pastupova achoplivaušymi biełaruski kulturny słož — bajeŭstva — polskimi kulturnymi i hramadzka-socyjalnymi upłyvami. Biełaruskaje bajeŭstva, abo šlachta, dziakujučy hetym upłyvam, traciła pastupova svoj sobski haspadarstvienny sposab dumaćnia i pastupavańnia, što i pryniasło zhubu biełaruskaj haspadarstviensci. Ale ab hetym skažam niżej.

c) Krymskija tatarj.

Pašla padboju Maskoŭščyny i Ukrainy, vialikaja tatarskaja arda raspałasja na mienšyja, z jakich h. zv. Krymskaja i Załataja byli najvažniejšymi. Bezpasjarednim susiedam Biełarusi byli krymskija tatarj, jakich, jak zaciemlena vyšej, wielmi časta padbuchtovała suproč Biełarusi Maskva. Zatoje z Załatoj ardoj Biełarus ũ dobrych adnosinach i z svajho boku časta vykarystoŭvała jich suproč Maskvy. Vojny z krymskimi tatarami mieli asabliva vojstry charakter za Hiedymina, Alhierda, Vitaŭta, Aleksandra, kali biełaruskija kniazi pradpryjmalu vialikija pachody ũ hłyb tatarskich ũfaďańniaŭ. Paźniej vojny hetyja źvialisia da adbivańnia razbojnickich tatarskich napadaŭ na paŭdzionnyja biełaruskija ziemli. Vitaŭt pasialiŭ na Biełarusi šmat uziatych jim u pałon tataroŭ, jakija z časam, zusim źbiełarusčyliisia i muźna zmahalisia ũ biełaruskich šarehach navat suproč svajch

adnaviernikaŭ. Astačy hetych tatarau dachavalisia ad Vitaŭta da našych dzion u Vilenščynie i Navahradčynie.

Havoračy ab adnosinach Biełarusi ž jaje susiedziami ŭ II peryjodzie treba jašče ŭspomnić ab nastupnym. Pakolki da kanca XVI st. haspadarstvienašć Biełarusi stajała na mocnych fundamentach i była ŭ stanie wieści pamysnyja zmahaŭni z vorahami, patolki, pačynajučy ad XVII st., z pryčyny pracinaŭnia na Biełarus polskich anarchystyčnych upłyvaŭ na biełaruskaje bajaranstva, haspadarstvienašć jaje pačala chistacca. Zaniapad jaje nastupiŭ nie hvaltoŭna, a zhlžaŭsia pastupova ŭ praciahu cełaha XVII stahodździa. U pieršaj pałovie XVII st. Biełaruskaje Haspadarstva jašče faktyčna było samostojnym i wykazała mnoha žyvučaści, ale jano ŭžo štoraz mienš patraplała baranicca suproč Połšcy, pajmienna z tej pryčyny, što biełaruskaje bajaranstva pastupova zachaplałasia polskaj anarchystyčnaj svabodaj. Jano pačynała razhladać polskuju šlachtu jak svajho sajuźnika ŭ baracbie za pryvileji suproč patryjatyčnaj častki hramadzianstva, što da hetaj anarchiji dapuścić nie chacieła. Hety nutrany zakałot asłablaŭ stanovišča Vialikaha Kniastva adnosna Połšcy, što wykazałasta ŭ vojnach z Maskvoj 1611-1618 i 1655-1667 hh.

Pieršaja vajna, ušćataja haspadarom Žyhimontam IV Vazaj vyklučna z dynastyčnych pryčynaŭ (jon chacieŭ pasadzić u Maskvie caram svajho syna Uładystava, abo sieści samomu), była ŭ Biełarusi papularnaj, ale nie tamu, što jana uspamahala Žyhimonta ŭ jaho dynastyčnych pretensijach, a tamu, što (podle sloŭ L. Sapiehi) Vialikaje Kniastva maniłasia pry hetaj nahodzie adabrać ad Maskvy zachopenyja jeju Smalensk i Čarnihava-Sievierskiju ziamlu. Z hetaj pryčyny biełaruskaje vojska pryňało važny ŭdzieł u hetaj vajnie. Ale jak tolki ŭdałasia zdabyć Smalensk i Čarnihava-Sievierskiju ziamlu kiraŭnik tahačasnaj palityki Biełarusi kancler **Lavon Sapieha** vyraziŭ niezaintarasavaŭnie ŭ dalejšym viadzienni vajny. Heta nadta razdražniła palakoŭ, jakija sami wieści vajny nia byli ŭ stanie. Zakałot pahtybiŭsia jašče i tym, što Palaki spracivilisia daŭčeŭni adabranych ad Maskvy ziemia, a ŭ tym liku i Smalensku, vyklučna da Vialikaha Kniastva, a damahalisia pryznaŭnia jich supolnaj sobskašćiu Biełarusi i Połšcy, paklikajučysia na pastanovu Lublinskaje vuniji, jakaja pradbačyła, sto ŭsie terytarjalnyja zdabytki ŭ budučynie buduć tvaryć supolnuju

sobskaść abydvuch narodaŭ. Biełarusy nie zhadzilisia na heta pierš dziela taho, sto razhladali hetyja ziemli jak svaje, tolki chvilova adarvanyja, a pa druhoje — nie chacieli pryznać u jich Palakom nijakich pravoŭ, dahladajučysia ŭ hetkaj palitycy žadańnia akružeńnia Biełarusi z Uščodu. Achvotna bačučy aštableńnie Maskvy, Vialikaje Kniastva zusim nie žadała ŭzmacavańnia koštam jaje Polšчы. Zakatot pryniaŭ wielmi vojstryja formy. Pakul faktyčnym kiraŭnikom Biełaruskaha Haspadarstva byŭ Lavon Sapieha († 1634), jaki anulavaŭ Lublinskiju vuniju, nie pryznavaŭ starych i nie płačatavaŭ novych umovaŭ z Polsčaju, jakija ŭvažau za škodnyja dla Kniastva, pazycyja apošniaha była niezaleźnaj i mocnaj u znosinach z Polščaj. Ale pa śmierci Sapiehi nia stała nastupnikaŭ, jakija-b mieli jahonuju palityčnuju mudraść i stanoukaść. Tady ŭ spravy pajšli horš. Hetak Biełaruś uciahnułasja niepatrebna ŭ vojnu z Maskvoj (1655-1677), jakuju ŭščała Polšča za Ukrajinu, čym ściahnuła na siabie novy maskoŭski najezd. Vialikaja časć Biełarusi (Smalensk, Viciebsk, Połacak, Miensk, Horadnia i Vilnia) była iznoŭ abierniena ŭ pustyniu, bo ŭsiudy, dzie prachodziła maskoŭskaje vojska, jano paliła i niščyła ŭsio, a nasielnicтва ŭvodziła tysiacami ŭ hłyb Maskvy, prysyłajučy ŭ Biełaruś Maskaloŭ. Praŭda, u wyniku hetaj vajny Biełaruś patrapila vyzvalicca ad maskoŭskaha najezdu, ale straciła Smalensk i Čarnihava-Sievierskiju ziamlu.

Tak vyhladali mižnarodnyja adnosiny Biełarusi ŭ II peryjodzie jaje historyji. Asablivuju ŭvalu žviartaje na siabie pasma vojnaŭ z Maskvoj, patrabavaŭšych vializarnaha napružańnia siłaŭ narodu. Až da śmierci Alaksandra (Viteba) stanovišča Biełarusi na Uščodzie było ofenzyŭnym i mieła na mecie zadzinočańnie ŭsich biełaruskich ziemiaŭ u adnym Haspadarstvie. Kali hetaja meta była dapiata, stanovišča Biełarusi stalaŭsja abaronnym. Heta nie aznačała, što biełarusy pieršymi nie ušczynali vojnaŭ z Maskvoj. Jany jich ušczynali niaraz, ale metaj jich było adabranie zachopenych Maskvoj terytoryjaŭ, a nikoli novyja zdabyčy. Adzina vajna za Livoniju (b. Łatvija i častka Estoniji), u jakoj staŭchnulisia pretensiji Biełaruskaha Haspadarstva i Maskvy da čužoha kraju, mahla-b vydavacca vyniatkam. Ale i ŭ hetym vypadku tak nia było. Livonija sama dabravolna paddałasja pad źvierchniuju ŭřadu

Biełarusi (1566), pradbačučy maskoŭskuju niebiašpieku. Tamu i hetym razam vajna mieła charakter abaronny.

Za hetyja viaki zmahańniaŭ Biełarusy wydała mnoha vialikich adzinak, jakija zasłużyliasia, jak pavadyry jaje vojska, na paloch bajoŭ. Hetak užo za Mindaŭha (jaki sam u pole z vojskam nie chadziŭ) zasłyŭ svajimi pieramohami nad tatarami jahony vajavoda **Chvat**. Dziakujučy hetym pieramoham Biełarus zastałaŭsia volnaj ad tatarskaha jarma. Chvat hierojska žhinuŭ u adnym baju z tatarami.

Vialikim vajennym i dyplamatyčnym talentam adznačaŭsia **Alhierd**. Jon niatolki razbudavaŭ Biełaruskaje Haspadarstva svajimi bliskučymi pieramohami nad Maskvoj i tatarami, ale pry jim biełaruskaja kulturnaja stychija kančatkova scementavała historyčnyja biełaruskija kniastvy, dziakujučy čamu jany pradstaŭlali užo niatolki palityčnuju, ale i kulturnuju cełaść, što mieła, takža, vializornaje značeńnie.

U časie vajny z Maskvoj (1507-1537) vyraźniŭsia hetman **Kanstancin Astrohski** svajej bliskučaj pieramohaj nad Maskvoj pad Voršaŭ (1508).

U vajnie za Livoniju (1566-1582) adznačyliasia mnogimi pieramohami nad maskoŭskim vojskam **Mikalaŭ Radziwił Čorny, Raman Sanhuška, Ryhor Chadkievič**.

Vialikija zasluhi na paloch bajoŭ mieli **Lavon Sapieha, Fiłon Kmita, Astap Vałovič** i mnohija jinšyja. Pamysnaja, adnak, abarona suproć Maskvy była mahčyma, dziakujučy vialikamu patryjatyizmu biełaruskaha narodu. Raškidanyja pa ŭschodnim ŭźmiežžu harady i abaronnyja zamki, a asabliva Viciebsk, Smalensk, Połacak, Mahiloŭ, Miensk pryjmali na ŭsie pieršyja ŭdary niepryjaciela i každy raz wykazvali hierojskuju achviarnaść. Zvyčajna, jašče da nadchodu hałoŭnych siłaŭ, braničnyja ziemli sami arhanizavali abaronu i spatykali niepryjaciela ŭ poli. Hetak, prykładam, Šlučcyna šmat разоŭ adbiła napady Tatarŭ sobskimi siłami, pakul dačakałaŭsia padmohi.

Polskija historyki, u svajim biaźmiežnym zachopnictvie, starajucca prysabiečyć hetyja bliskučyja bačyny biełaruskaje historyji, vystaŭlajučy ŭsie jak našelnikaŭ niejkaje specyjalnaje polskaje «misiji» na ŭschodzie, budaŭnikoŭ tut niejkaha «bastyjonu» polskaje „kultury” i „cyvilizacyji”! Tymčasam jak vyhladała ŭ zapraŭdnaści hetaja «vysokaja misija» pakazvaje zvyčajnaje pieraličeńnie faktaŭ. Palaki

mieli tolki adnu „misiju” — padstupna razburyć i apanavać Biełaruskaje Haspadarstva, vykarystoŭvajučy adpaviednyja mamenty. Razburyć jim jaho ŭdałosia, ale apanavać — nie, bo z chvilinaj, kali biełaruskaja haspadarstvienaść zyjšła z historyčnaj areny, „Najjašniejšaja Karona”, zakančvaŭšaja svoj słavuty pracess nutranoha razvaŭ, biazšledna zčežła z bačynaŭ historyji.

Haspadarstvienny ŭad.

U peryjodzie terytoryjalnaje budovy Biełaruskaha Haspadarstva, vialikakniaskaja ŭłada pierażyvała niaraz kryzysy, wielmi broznyja dla maładoha Haspadarstva. Asabliva niebiašpiečnymi byli hetyja kryzysy pašla śmierci Mindaŭha (1264), Hiedymina (1341), Alhierda (1377), Vitaŭta (1430) i Jahajty (1432). Zdavałasia, što ŭ nutranich zakałotach miž pretendentami na vialikakniaski pasad, tolki što zbudavany palityčny arhanizm raspadaŭsia na svoje składowyja častki. Adnak biełaruskija koncentryčnyja siły byli tak vialikimi, što jim udałosia pieramahčy hetyja pieraškody i ŭtrymać całaść Haspadarstva. Heta jašče adzin dokaz arhaničnaha žličcia biełaruskich ziemiaŭ u adnym Haspadarstvie, a nie mechaničnaha jich zlučeńnia šlacham zavažavańniaŭ.

Jak užo było ŭspomniena, vialikaje Kniastva Litoŭskaje budavałasia na pryncypie šyrokaje federacyji historyčnych ziemiaŭ. Hety-ž pryncyp byŭ pałożany i ŭ asnovu jaho haspadarstviennaha ŭadu.

Kažnaja historyčnaja ziamla dastavała ad haspadara h. zv. «ziemski pryvilej», pačviardžaŭšy jaje volnaści, jaje aŭtonomiju ŭva usich spravach, datyčučych jaje nutranoha ŭadu. Usie ŭradavyja miesty ŭ danaj ziamli mali być absadžany haspadarom asobami, na jakich zhadžałasia ziamla. Asabliva šyrokija pryvileji mieli Smalensk, Viciebsk, Połacak i Źmudź. Charakterna, što Źmudziny kateharyčna žadali ad haspadara pačviardžańnia ŭ pryvileju, što Źmudź daŭčułasia da vialikaha Kniastva Litoŭskaha dabrawolna, a nie šlacham padboju, što i było pačwierdžana haspadarom.

Charakteryzujučy ŭ ahulnych narysach haspadarstvienny ŭad Biełaruskaha Haspadarstva i paraŭnoŭvajučy jaho z maskoŭskim, prof. M. Lubaŭski padčyrkvaŭe poŭnuju prociležnaść asnoŭ haspadarstviennaha budaŭnictva Biełarusi i Maskvy. U toj čas, — kaža M. Lubaŭski — kali Maskoŭskaje Haspadarstva raźvivałasia ŭ kirunku

manarchičnaha absolutyzmu i administracyjnaj centralizacyji, Vialikaje Kniastva Litoŭskaje razvivatasia ũ kirunku konstytucjonalizmu i palityčnaj decentralizacyji. Haspadarstvieny ũad jako adliŭsia ũ kancy kancoŭ u formu vybiralnaj (u miežach dynastyji) manarchiji. Uŭlada haspadara byŭla abmiažavana **Haspadarskaju Radaj**, a častkova i **Sojmam** z pradstaŭnikoŭ bajaranakaha stanu. U Vialikim Kniastvie sŭaba razvilisia i nia vyjšli iz stadyi svajej arhanizacyji centralnyja orhany ŭfady, a ŭsiudy pieravažali miascovyja ŭfady, zbudavanyja na asnovach autanamičnych tendencyjaŭ i federalizmu.

Pašla Lublinskaje vuniji ũ administracyjnym ŭadzie Bieŭarusi byli praviedzieny niekatoryja žmieny. Daŭniejšyja histryčnyja ziemli stali nazyvacca vajavodztvy, na čale jakich stajali vajavoda, jak pradstaŭnik haspadara. Vajavodztvy byli padzieleny na paviety. U každyj vajavodztvie i paviecie isnavali svaje sojmy, jakija zajmalisia zakanadaŭčymi i vykanaŭčymi spravami u miežach «ziemskich pryvilejaŭ». Za jich viedaj i zhodaj adbyvatasia, takža, absadžvaŭnie miascovych uradaŭ.

Jak užo bylo zaciemlena vyšej, bieŭaruskija paradki, ustanovy, jazyk, byli pašyryny na Žmudzi i Aŭkštoce. Miascovyja ŭradniki tam zvalisia pa bieŭarusku — namiešnikami, haradničymi, civunami, kaniušymi, klučnikami i h. d. Žmudzkija ziemlaŭlašniki nazyvali siabie «bajarami».

Sacyjalnyja adnosiny.

Adsutnašć sacyjalnaha padzielu nasielnictva Bieŭarusi na stany nahladajecca i ũ pačatku II peryjodu jaje historyji da Vitaŭta. Heta nie označaje, što miž nasielnicťvam Bieŭarusi nie isnavala ekanamičnych rožnicaŭ. Jany byli, ale z hledzišča praŭnaha ŭsio svobodnaje nasielnictva Bieŭarusi (za vyniatkam niešmatlikich niavolnikaŭ-paŭonnych i čužnikoŭ) karystatasia adnolkavymi pravami.

Ad Vitaŭta ũ Bieŭarusi pačynaje razvivacca stan ziemlaŭlašnikaŭ i miaščanstva, zdabyvaŭšyja sabie «pryvileji», jakija stavili jich u lepšaje praŭnaje paŭaženie ũ pryraŭnaŭnie da jinšaha svobodnaha nasielnictva, haŭoŭna, sialanstva i drabniejšaha bajaranstva. U vyniku sacyjalnaha pracesu na Bieŭarusi paŭstali nastupnyja stany: a) **mahnataŭ**, abo bujnych ziemlaŭlašnikaŭ, b) **bajaranstva**, c) **miaščanstva** (abyjmaŭšaje i ramiešnikaŭ) i d) **sialanstva**.

Mahnaty.

U razhladanuju paru nasielnictva Bielarusi było redkim. Vializarnyja abšary ziamli lažali biaz nijakaha užytku. Sialanskaja, a častkova i miaščanskaja kolonizacyja jich pašyraľasia pavoli, da taho-ž, jana achoplivaľa, naŭpierad, ziemli bolš vyhodnyja (pa bierahoch rekaŭ, nia tak mocna zaroššyja lesam i h. d.). Kab pavialičyć kolkašć nasielnictva kraju, pieršyja haspadary sialili na pustych ziemlach uziatych na vajnie paľonnych, prykľadam Prusaŭ, Tatarau. Nieabchodnašć pavialičeńnia nasielnictva dyktavaľasia vajennymi potrebamami kraju. Každy, chto ũľadaŭ ziamloj, biaz roźnicy na svajo sacyjalnaje paľaženne (sielanin, bajaryn, mieščanin) abaviazany byŭ niešci vajennyja siazary.

Kab pryšpiešyć zasialeńnie pustych ziemlaŭ, a z druhoha boku zdabyć novyja srodki ũzmacavańnia abarony Haspadarstva, Vitaŭt, praktyčna, pačaŭ razhladać pustyja ziemli jak sobskašć Haspadarstva i razdavać jich najbolš zaslužanym adzinkam u karystańnie z tym, što jany mahli sialić na jich paľonnych, ucickačoŭ, abo tych sialan ci miaščan, katoryja zhadžalisia na heta i kidali svaje haspadarki, dy ciahnuć z hetych ziemlaŭ dachody, ze, zatoje, zabaviazaŭ jich, u prypadku potreby, išci na vajnu, vystaŭlajučy vialikšuju, ci mienšuju kolkašć sobskim koštam uvaružanych konnych, abo piešych ludzioŭ. Chto nie vykonvaŭ naležna hetych abaviazkaŭ, toj pazbaŭlaŭsia ũľadańnia ziamloj.

Vitaŭt i jaho nastupniki razdavali pustyja ziemli nia ũ sobskašć, a ũ dažyvotnaje ũľadańnie. Zrazumieľa, što heta nie mahło zadavolić karystaŭšych na hetkim pravie ziamloj. Naŭpierad, jany nie wykazvali nijakaje inicjatyvy ũ raźvićci haspadarki na hetych ziemlach, viedajučy, što pa jich šmierci hetyja ziemli dastanie chtoš druhi. Tamu z boku hetych ziemielnych vaľadaroŭ vyjaŭlajecca imknieńnie da zdabyćcia prava pierakazvańnia atrymanych ziemlaŭ svajmu patomstvu ũ spadku z tym, što nastupniki pavinny niešci tyja-ž samyja abaviazki. Ž ciaham času hetaje prava jim udaľosia zdabyć. Hetkim paradkam na Bielarusi paŭstaŭ stan vialikich ziemlaŭšańnikaŭ — mahnataŭ, igraŭšych u žyćci Haspadarstva wielmi važnuju rolu.

Zdabyćcio spadkovaha ũľadańnia ziamloj jašće nie aznačaľa prava sobskašci na ziamlu, bo ziemlaŭšańniki nia mieli prava razparadžacca ziamloj, jak chacieli. Sobśnikam mahnackich ziemlaŭ i dalej astavaľasia

Haspandarstva. Hetaje nieabmiažavanaje prava sobskaści na ziamlu ziemiałašniki zdabyli Źžo pašla zaniapadu biełaruskaje haspandarstvienasći.

Bujnoje ziemiałaŹadannie raźviłosia, hałoŹna, u zachodniaj časći Haspandarstva, dzie isnavała vialikaja kolkaśc pustych ziemiał. U Połáčynie, Smalenščynie, Viciebsčynie i jinšych uschodnich ziemiach Haspandarstva vialikaja ziamielnaja majemasć była kudy radziejšym Źjaviščam, dziakujučy tamu, što tut bylo značna niensš ziemiał, naleŹaušych da Haspandarstva.

Niekatoryja mahnaty mieli Ź svajich rukach Źvalizarnyja ziamli, Ź jakich vystaŹlali na vajnu pa 600-700 poŹnasčru Źkamplektavanych vajakoŹ, što spatykałasia Ź tyja časy redka, naahu, u EŹropie.

Bajarstva.

Bajarstva vydzialiliasia z ahulnaje masy svabodnych ludziou jašče Ź pieršym peryjodzie historyji Biełarusi. Bajary — heta, naŹpierad, tyja ludzi, jakija niasli vajennuju službu. Bajarskaja masa Ź svajim Źyčci i praŹnym pałaŹenni daŹhi čas blizu ničym nia roźnilasia ad sialanskaje, bo nia mieła nijakich specyjalnych pryvilejaŹ, zabiašpiačaušych jej lepšaje za jinšyja stany pałaŹennie Ź haspandarstvie. Z ekanamičnaha hledzišča heta była klasa drobnych ziamielnych ŹladaroŹ, vioŹšych sobskimi siłami svaju haspandarstu.

Kali ad VitaŹta na Biełarusi pačau tvarycca stan vialikich ziemiałašnikaŹ, bajarskaja masa lučyła Ź zaleŹnasć ad mahnataŹ, pierš za Źsio ekanamičnaju. Aprača taho dvor mahnata byŹ dla bajarstva kulturnym asiarodkam, svajho rodu škołaj, dzie maładyja bajarskija dzieci vučylisia kramaty, vajennaje šteki, tavaryskaha Źyčcia. Zdaralisia časta vypadki vysyłannia mahnatami najbolš zdolnych maładych bajarau na navuki za hranicu Ź roznyja eŹropejskija haspandarstvy.

Uzdym haspandarstkaha Źyčcia Ź Biełarusi i znajomstva z pałaŹenniem bajarskaha stanu Ź roznych krajoch EŹropy, a, naŹpierad, u susiedniaj Połščy, šyryli pamiŹ biełaruskim bajarstvam švidomasć svajho značeŹnia Ź haspandarstvie, naŹpierad jak najhałauŹniejšaha elementu, Ź jakoha składałasia jahonaja vajennaja siła. Bajarstva nie mahło Źžo zadavolicca svajim biazpraŹnym pałaŹenniem u haspandarstvie, zaleŹnasćiu ad mahnataŹ, dy adsutnasćiu razhraničeŹnia miŹ jim i sialanskaj masaj, Ź jakoj jano na druhim kancy Źlivałasia. Pačalisia

chodańni bajaranstva z mahnatami za svaje pryvileji, metaj jakich było poũnaje zraũnańnie praũnaha pałažeńnia bajaranstva z mahnactvam. Pieršym pryvilejem z hetaha hledzišča byũ Haradelski (1413), jaki zraũnoũvaũ teoretyčna bajaranstva z mahnactvam, ale, praktyčna, daũžejšy čas nia mieũ vialikšaha značeńnia, bo nie raščiahvaũsia na ũsiu terytoryju haspadarstva, a dataho-ž, kab karystacca ž jaho, treba było dakazać svajo bajaranškaje, ci jak jano ad hetaha času ũsio čašciej stała nazyvacca, šlachockaje pachodžańnie. Pry adstunasei dakumentaũ i herbaũ u biełaruskaj šlachty heta nia była lohkaŭa sprawa. U vyniku hetaha procesu kryštalizacyji biełaruskaha bajaranstva značajna jaho častka nie maħła dakazać svajho bajaranškaha pachodžańnia i žliťsia ž sialanstvam. Z hetaha hledzišča ũ žyćci biełaruskaha bajaranstva maje asablivaje značeńnie h. zv. «ziemski popis» 1528 h. Jon byũ praviedzieny ũ haspadarstvie z metaj ustanõleńnia vajennych abaviazkaũ bajaranstva, pry hetym vymahaťsia adnačasna i dokazaũ bajaranškaha pachodžańnia, jakija palahali na sčvierdžańnu, zvyčajna svidkami, što petent ad Vitaũta nios bajaranškuju službu. U paźniejšyja časy dakazać svajo bajaranškaje pachodžańnie tam, chciũ nia byũ uniesieny ũ hety popis, było velmi ciažka.

Blizu adnačasna z „ziemskim popisam” 1428 h. žjaviũsia ũ Biełarusi i kodeks zakonaũ (Statut Litoũski 1529 h.), jaki aznačaũ i praũnaje pałažeńnie bajaranstva adnosna jinšych stanaũ u haspadarstvie. Pravy bajaranstva pavodle Statutu 1529 byli skryštalizavany jasna hałoũna ũ halinie pryvatnaha i kryminalnaha prava. Statut nie pryznavaũ bajaranstvu vydatniejšaha ũplyvu na haspadarstvienaje žyćcio krajũ, jak heta było, prykladam, u Polšczy. Tłumačyťsia heta naũpierad tym, što haspadarstvienny ĩad Biełarusi nie nadavaũsia da taho, kab bajaranstva kiravała haspadarstvam. Imknućsia, adnak, da zdabyćcia hetaha prava, bajaranstva, adnačasna imknuťsia i da žmieny haspadarstvienaha ĩadu pavodle polskaha ũzoru (iz šlachockim sojmam), jaki najlepš zabiashaćsia nieabmiažavany ũplyũ šlachty ũ haspadarstvie. Zhetul, pačynajučy ad XVI st., miž biełaruskim bajaranstvam nahladajecca sympatyzaũnie polskim paradkam, dzie vola kaźnaha šlachcica (h. zv. „liberum veto”) maħła sarvać usialakuju pastanovu sojmu.

Na pieraškodzie hetym pastupova ũrzastaũšym imknieńniam biełaruskaje šlachty da nieabmiažavanaj svabody stajała mahnactva, nie

chacieüşaje da hetaha dapaűcić. Paćaľosia zmahańnie, u jakim bieľaruskaja űlachta űukaľa pomaćy ű polskaj. A dzieľa taho, űto apoűniaja nia mieľa űpľyvu na űyćcio Vialikaha Kniastva, dyk bieľaruskaja űlachta imknuľasia, jak zaciemlena, da haspadarstvienaha zblieńnia Vialikaha Kniastva z Polűćaju, űto asabliva achvotna baćyľa űlachta polskaja.

Na hetym űlachu, bieľaruskaja űlachta, papraviűsy jaűće bolű svajo ekanamićna-socyjalnaje paľaűeńnie praz vudańnie II Statutu Litoűskaha (1566 h.) vykarystaľa ciaűkoje paľaűeńnie haspadarstva ű ćasie vajny Bieľarusi z Maskvoj za Livoniju i svajim zachovanniem zmusiľa kirujućyja haspadarstvam dziejniki da padpisańnia Lublinskaje vuniji 1569 h. Z usich pastanovaű hetaje vuniji praviedzieny ű űyćcio byli tolki tyja, jakija datyćyli palapűeńnia paľaűeńnia bieľaruskaje űlachty ű haspadarstvie koűtam jinűych stanaű. Bieľaruskaja űlachta zdabyľa ű haspadarstvie zapraűdy kirujućaje paľaűeńnie i z hetaha hledziűca nia roźniľasia ad polskaj. Daleűsaje raűvićcio jaje pryvilejaű pajűűo űűo chutkim tempam, tym boliej űto jana mieľa tut za űzor usio novyja pryvileji polskaje űlachty. Pad koniec II peryjodu historyji Bieľarusi naűaja űlachta zdabyľa, zapraűdy, poűny manapol kiravańnia haspadarstvam, zraűniaľasia z mahńactvam i űniűcyľa űsialakaje znaćeńnie ű haspadarstvie jinűych stanaű, a, haľoűna, miaűćanstva i sialanstva, pastaviűsy jich u poűnuju ad siabie zaleűnaű.

Pryhladajućysia da roli hetych pieradavych stanaű u űyćci Bieľarusi ű II peryjodzie jaje isťavańnia — mahńactva i bjarstva — trebaűćvierdzić nastupnaje. Bieľaruskaje mahńactva, baroniaćy svajho űpľyvovaha stanovűűeńnia ű haspadarstvie, zmahaľasia ű pieraniasieńniem u Bieľarus polskich paradkaű i ćviorda stajaľa na staroűy samastojnaűci haspadarstva. Ale jano prajhraľa hetuju baraűbu na karyűű űlachockaj masy. Apoűniaja, zaűplenaja svajimi ehoistyćnymi intaresami, nie dahledziľa taje niebiaűpieki, jakaja iűűa z Polűcy ű Bieľarus razam z paűyřeńniem űlachockich pryvilejaű bieľaruskaha bjarstva. Hetaja niebiaűpieka palahaľa na tym, űto bieľaruskaja űlachta, apirajućysia na svajho polskaha sajuűnika, palanizavaľasia i pieranosiľa ű Bieľarus polskuju kulturu. Hetym samym jana traciľa haspadarstvieny instynkt, jaki tak jaskrava ű jaje vystupaű u raniejűyja pory isťavańnia haspadarstva. Bieľaruskaja űlachta pastupova skaciľasia da roli naűelnika

poljskich upływaŭ u Biełarusi, poljskich paradkaŭ. Jana razvaliła biełaruskiju haspadarstvienaść. Dziakujučy jej stałasia mahčymym praviadzieńnie ŭ 1697. h. pastanovy ab skasawańni biełaruskaje movy jak uradavaje i ŭvia dzieńnie na jaje miesca polskaje **M i a s ć a n s t v a**. Blizu da kanca XIV st. nasielnictva biełaruskich haradoŭ z hledzišča jurydyčnaha ničym nia roźniłasia ad jinšaje masy nasielnictva, a naŭpierad sialanstva. Časć jaho zajmałasia prosta ziemlarobstvam, majučy svaje ziemli pad horadam ci ŭ horadzie, jinšaje — ramioŭstvam i handlam. Jak ramioŭstvy, tak i handal u haradoch raźviłalisia nadta pamysna. Na pieraškodzie stajaŭ, adnak, fakt nabeunaha praŭnaha pałažeńnia haradoŭ, padlahańnia haspadarskim uradnikom, jakija mała rupilisia ab naležnym raźvićci haradskoha žyćcia. Tamu, kali ŭ biełaruskich haradoch raźviłasia silnaje kupiectva i ramiešnictva, harady pačali imkuucca da vyzvaleńnia ad hetaje apieki i zdabyćcia samaŭradu podle zachodnich uzoraŭ. Heta jim udałasia. Haspadary pryznawali haradam h. zv. „majtborskaje prava” (ad hor. Magdeburg, dzie jano paŭstała), jakoje vydziałała horad u apryčonuju adzinku administracyjna-finansovuju. Hetaje prava rasciahvałasia tolki na tuju časć nasielnictva horadu, što zajmałasia handlam, promyŭslam (ramiasłom) i naležała da chryścijanskaha vieravyznańnia.

U haradoch, što dastavali majtborskaje prava, na čale stajaŭ vojt, zvyčajna vyznačany haspadarom. Razam z vybranyimi niasielnictvam ŭlaŭnikami (tvaryušymy h. zv. łavu) jon sudziŭ padlehtych majtborskamu pravu miaščan horadu u kryminalnych spravach. Administracyja horadu i sud u cyvilnych spravach naležali da vojta, burmistra i rajcaŭ (tvaryušych h. zv. radu), vybiranych, takža, nasielnictvam horadu. Mieskaja administracyja pavinna była štohod davać spravazdaču svajim vybiralnikom. U niekatorych haradoch funkcyyi łavy i rady nia byli raździeleny.

Harady na majtborskim pravie mieli svoj sobski budžet. Dachody haradoŭ składalisia z upłyvaŭ, sabranych z haradzkih padatkaŭ i roznych jinšych krynicaŭ dachodu (karčmaŭ, kramaŭ, uboju bydła i h. d.). Dziela baračby z kankurencyjeje ramiešniki arhanizavalisia ŭ cechi, ustupić u jakija možna było tolki pašla zdańnia ramiešnickaha ekzaminu. Paŭnapraŭnymi siabrami cechaŭ byli majstry, jakija mieli ŭ svajich varštatach pracy praktykavaŭšych padmajstraŭ i čaladnikaŭ,

što, pa zakančeñni ramiešnickaje navuki i ekzaminie, mahli stacca majstrami. Až da pałovy XVII st. majstry, padmajstry i čaladniki naležali da supolnych cechaŭ, ale ad hetaha času, dzieła abarony svajich pravoŭ pierad majstrami, mieli svaje apryčonyja cechi. U niekatorych haradoch cechi pakryvalisia z bractvami i, navat, zvalisia tak. Bractvy mieli na ŭviecie niatolki prafesyjanalnyja intaresy siabroŭ, ale i šyršyja mety — kulturnyja, relihijnyja, nacyjanalnyja, uzajemnaje dapamohi i h. d. Pryvileji na majtborskaje prava pryznavalisia hafadam ad kanca XIV st. Hetak Vilnia dastała jaho ŭ 1387 h., Bieraście ŭ 1390, Horadnia ŭ 1391, Drahičyn u 1429, Bielsk u 1430. Miensk i Połacak dostali hetaje prava ŭ pačatku XV st. Potym jano było pryznana Vieiebsku, Mahilovu, Smalensku, Voršy i jinšym haradam. Pad koniec XVII st. mała ŭžo było ŭ Biełarusi haradoŭ i vialikšych miastečak, jakija jaho nia mieli.

Harady na majtborskim pravie kłapacišsia ab dabrabycie i charastvie horadu. Abaviazkam jich było ŭnošańnie štohod u skarb haspadara aznačanaje sumy hrošau, što da vyšyni zaležnaj ad ekanamičnaha stanu horadu. Ad jinšych ahulna-vałasnych pavinnašciaŭ hetyja harady byli volnymi.

Harady z majtborskim pravam zvalisia ŭpryvillejavanyimi. Aprača jich, jak zaciemlena, isnavali harady što jaho nia mieli. Jany zvalisia nieŭpryvillejavanyimi i padpalali administracyji i sudu haspadarskich namiešnikaŭ. Jany ŭnosili ŭ skarb haspadarstva cynšiarebščynu — i niasli jinšyja pavinnašci, jak stacyji (davańnie padvodaŭ pry prajeździe haspadara, abo jaho ŭradnikaŭ).

U hetym peryjodzie historyji Biełarusi harady ražvivalisia wielmi pamysna, što zaležała ad šybkaaha razvoju vonkavaha i nutranoha handlu. Padzieł pracy i ŭzrost jomkašci nutranoha rynku spryjali razvoju haradzkih ramioštaŭ, što zdavalali patreby miaščan i ŭsieh jinšych stanaŭ.

Pobač z hetaha rodu haradami na Biełarusi, asabliva na ŭschodzie, spatykašsia šmat haradoŭ, nasielnictva jakich zajmašasia ziemlarobstvam, ale ŭ jakich adbyvalisia peryjodyčnyja kirmašy, mieušyja značnaje miascovaje pramyšlova-handlovaže značeńnie.

Bujny rozvoj biełaruskich haradoŭ ad pałovy XVII st. pačaŭ zaniapadać. Pryčynaŭ hetaha było šmat: 1) kankurencyja ŭ handlu z bo-ku šlachty, jakaja nie płaciła vyvoznaha i ŭvoznaha myta i tamu była

ū lepšych varunkach; 2) uzrastajučaje zapatrabavańnie z boku šlachty i mahnactva na zahraničnyja tavary, što źmianšala nutrany rynek; 3) ryvalizacyja šlachty z haradzkim samaŭradam, jakaja vyjaŭlaŭasia ū vylamyvańniu z haradzkoj jursydykcyji i abaviazkaŭ adnosna haradoŭ niatolki žyŭšaj u haradoch šlachty, ale i jaje paddanych, jakich šlachta padtrymoŭwała suproć haradoŭ; 4) častaje ūmiešvańnie haspadarskich starastaŭ u žyćcio haradoŭ, što rupilisia hałoŭna ab ściahvańni naležnašciaŭ u skarb z haradoŭ i mała ab jichnich intaresach; 5) polska-katalickaja ahresija, jakaja vyklikała vialikija zakaloty ū haradzkim miaščanstvie, dziakujučy čamu harady časta pazbaŭalisia majtborskaha prava i 6) razburaŭšyja harady maskoŭskija pajezdy, asabliva ūva ūschodniaj čaści haspadarstva.

Havoračy ab miaščanstvie treba ūspomnić ab žydach. Žydy masava naplyvali ū Bielaruś, pačynajučy ad XIV st. Vitaŭt vydaŭ jim u 1388 h. pryvilej, jaki zahvariantavaŭ jim niatykalnaść majemašci i asoby. Žydy sialilisia pa haradoch i miastečkach i pierajmalu ū svaje ruki handal i roznyja arendy. Mieli jany sobski samaŭrad. U vialikich haradoch isnavali h. zv. kahały, jakija mieli pa mienšych haradoch prykahałki. Kahały płacili ū haspadarstvičny skarb štohod peŭnuju sumu hrošaŭ. Žydoŭskaja eksploatacyja tak chutka pašyraŭasia ū haspadarstvie, što ūžo ū kancy XV st. vyklikała silnuju reakcyju z boku nasielnictva. Vialiki kniaź Aleksandar pad uplyvam hetaje reakcyji vydaŭ zakon ab vyhnańni žydoŭ z Bielaruśi. Majemaść jichniaja była kanfiskavana, sami-ž žydy ūciakli ū Polšču. Niadoŭha jany, adnak, tam byli, bo pa niekalki hadoch, byŭ vydadzieny novy zakon, jaki viartaŭ žydam usie pravy i skanfiskavaŭ majemaść i paćviardžaŭ usie raniej vydadzienyja žydam pryvileji. Ad hetaha času rola jich u haspadarstvie, asabliva z hledzišča ekanamičnaha, pastupova ūzrasła. Kankurencyja ū handlu z jimi rabiŭasia štoraz trudniejšaj, a ekanamičnaja zaležnaść ad žydoŭ sialianskaha nasielnictva štoraz ciašniejšaj.

Sialianstva.

Sialianstva było najvialikšym kolkasna stanam nasielnictva ū Bielaruśkim Haspadarstvie. Składaŭasia jano z adzinočnych haspadaroŭ, pracujučych na svajich ziamielnych haspadarkach. Haspadarka vynosiła siarednia 20-25 ha ziamli. Sialianskaja kolonizacyja abyjmała spačatku lahčejšyja ziemli (łuhi ūzdouž rek, niezalesienyja abšary). Potym, kali

hetych lepšych ziemiau pad rukoj nia było, kolonizacyja pašyralasia na lasnyja abšary, jakimi była pakryta Biełaruś. Lasnaja kolonizacyja była značna trudniejšaj, i pad siu tolki tym haspadarom, što mieli vialikija siemji. Treba, naahuł, zaůvažyc, što ũ hetym časie biełaruskaje sialanstva nie dzialialasia, a, pieravažna, žyło vialikimi dvarami. Niekatoryja siemji naličvali, časam, da 80 duś. U hetkim wypadku abšar ziamli, jakuju mieũ hetki sialanski dvor, značna pieravyšaŭ padadzienuju vyšej normu. Naahuł treba ścierdzić, što ũ II peryjodzie historyji Biełarusi, tak jak i ũ I, niastačy ziamli nie adčuvalasia. Jaje było ũsiudy doś. Adčuvalasia zatoje niastača rabočych ruk.

Ziemlarobstva było asnovaj ekanamičnaha žyćcia Biełarusi. Značeńnie jaho było tym vialikšaje, što Biełaruś, jak viedama, viala mnoštva vojnaŭ, a ũ časie jich treba było asablivuju ũvahu źviartać na ekanamičny stan kraju, bo ũ zaležnasci ad jaho była mahčymaś zdabyćcia srodkaŭ na viadzieńnie vojnaŭ. Tamu ũrady rupilisia ab tym, kab ziemlarobstva stajała na naležnaj vyšyni i maħto zadavolić potreby haspadarstva. Dziakujučy hetamu, ũžo ũ pałovie XV st. źjaviŭsia zakon, na asnovie jakoha sialanin moh tolki tady kinuć svaju haspadarku, kali znachodziŭ asobu, jakoj moh jaje adstupić, ci, naahuł, pradać. Sialanstva abaviazana było raniej niasci tyja-ž vajennyja abaviazki, što i jinšyja słaži nasielnicтва. Adnak z ciahom času jano było zvolniena ad abaviazku vystupać u pote suproć niepryjaciela, ale zatoje pavinna było płacić u haspadarski skarb aznačanuju sumu hrošaŭ i davać h. zv. stacyji. Hałožnym arhumentam, katory pryčyniŭsia da zvalnieńnia sialan ad hetaha abaviazku było jimienna toje važnaje značeńnie dla haspadarstva, jakaje mieła ziemlarobstva.

Pašla taho, kali haspadar pačaŭ uvažać usie pustyja niezasielenyja ziemli svajeju, a vjarnej haspadarstva, sobskaściu, u Biełarusi nia było ũžo abšaraŭ dla kolonizacyji, jakija da nikoha nie naležyli. Sialanskaje nasielnicтва, jakaje z časam pavialičvalasia, šukajučy novych ziemiau, sialialasia na tych abšarach, katoryja byli sobskaściu haspadara. Za karystańnie z ziamli jano płaciła ũ hetym wypadku niavysokuju śtohodniuju aplatu. h. zv. čynś.

Z chvilaj źjauleńnia na Biełarusi vialikich ziemiaušańnikaŭ, apošnja takža staralisia zasialić svaje ziemli, addajučy jich u karystańnie sialanam za aplataj čynśu.

U abodvuch vypadkach sialanie dastavali ziemli ũ h. zv. viečna-čynšovaje ũfadańnie, palahaŭsaje na tym, što haspadarka pierachodziła ũ spadčynie z bački na syna i faktyčna była sobskaściu haspadara, ale, jon pavinien byũ płacić za jaje ziemiaŭšańniku teoretyčnamu (jurydyčnamu) štohod čynš.

Svaju čynšovuju haspadarku sialanin moh takža pakinuć, ale pad varunkam, kali znachodziũ asobu, jakaja zhadžaťasia jaje pieraniac (adkupić). Hetkim paradkam sialanin na Biełarusi byũ svabodnym i moh u kažnaj chvilinie pakinuć svajo asielišča, kali znachodziũ sabie zastupnika.

Biezplanovaja sialanskaja kolonizacyja pryčyniła da taho, što sialanskija ziemli byli wielmi paraskidanyja. Zachadziła potreba jich komasacyji. Z hetaj metaj była vydadżena (1529 h.) ustava ab „vałočnaj pamierzy”. Ale jana datyčyła toki ziemlaŭ haspadarskich, h. j. tych, što naležali da haspadara. U hetym zakonie byũ davoli padrabiazna pradbačany sposab urehulavańnia sialanskich dvaroŭ. Zamiesta raskidanych sialanskich sialibaŭ tvarylisia sioły, u jakich budynki stavilisia pabapał vulicy, tak, što pa adnej staranie byli žylnyja chaty, a pa druhoj haspadarskija budynki. Siało mahło mieć i papiarečnuju vulicu. Da kažnaj sialanskaje sialiby prydzielaŭsia skamasavany kavałak ziamli, przybližna pa 20 ha na „sachu”. Adnačasna sialanam zabiašpiačaťasia prava dalejšaha karystańnia z tych lasoŭ, rek, vazioraŭ, łahoŭ, ũ jakich jany i raniej karystalisia, choć hetyja ziamielnyja ũżytki stalisia sobskaściu haspadarstva. Hetkim paradkam na Biełarusi paŭstali h. zv. servituty (prava karystańnia z čužoje rečy).

Pałažeńnie sialan pačało paharšacca pašla zaklučeńnia Lublinskaje vuniji, što stajała ũ suviazi z pašyreńniem šlachockich pryvilejaŭ. Biełaruskaja šlachta, imknučysia, za przykładam polskaj, da ũza-ležnińnia ad sabie sialanstva, damahaťasia ũsio vialikšaha ab-miažavańnia jahonnych pravoŭ na svaju karysć. Ražvićcio h. zv. falvarkovaha haspadarstva, jakoje palahała na tym, što šlachcic nie vupuščaŭ ziamli ũ čynšovaje ũfadańnie sialan, a staraŭsia abrablać jaje sam z pomačču najmanaj siły, adbiťasia wielmi niekarysna na pałažeńni sialan. Šlachta zmušała sialan da pracy ũ svajim falvarku (dvary), jakaja zastupała čynš. Spačatku praca hetaja nia była ciažkoj, ale pad kaniec II peryjodu zdaralisia vypadki, što sialanie pavinny byli pracavać u dvary

časam i 2 dni ũ tydzień. U niekatorych wypadkach pobač z hetym płaciũsia i čynš.

Paŕažeńnie sialan, jakija mieli haspadarki na čynšovym pravie, było značna lepšaje ad paŕažeńnia tych, što jich dastavali za pracu. Iznoũ-ža, čynšaviki lepš čulisia na haspadarskich ziendlach, jak na ziendlach pryvatnych sobśnikaũ.

Relihijnyja adnosiny.

U pačatku II peryjodu nasielnictva Bielarusi bylo z hledzišča relihijnaha, tak jak i ũ pieršym, adnalitym. Jano, vyznavała h. zv. «ruskiju» (pravasłaũnuju) vieru, pobač Ź jakoj dzieńdziejie spatykaľasia i katalictva.

Apošniaje pačalo šyrej raspaũsiudžvacca ũ Bielarusi ad 1585 h., u jakim pryňała katalictva ŹmudŹ. Šmat bielaruskich mahnataũ Źmianiła ũ hetym hodzie, za prykladom vialikaha kniazia Jahajty, pravasłaũnuju vieru na katalickuju. Katalictva mirna raspaũsiudŹavaľasia ad hetaha času ũ Bielarusi i bylo ũ zhodzje z pravasłaũjem. Tłumačycca heta tym, što tady katalickija i pravasłaũnyja duchoũniki byli Bielarusami, jakija byli adnolkava zaĩntarasavanyja ũ razvoju siľy narodu i haspadarstva.

Relihijny padziel bielaruskaha narodu vykarystoũvali, u svajich metach, susiedzi Bielarusi. Heta jim udavaľasia tym lahčej, što bielaruskaja pravasłaũnaja carkva i katalicki kaścioľ z hledzišča hierarchiėnaha byli zaleŹnymi ad čuŹych relihijnych centraũ — Maskvy i Polsčy. Kab nia dač voraham mahčymašci vykarystoũvańnia hetkaha stanu, bielaruskaja haspadarstvienaja dumka imknuľasia da vyzvaleńnia carkvy i kaścioľu ad hetaj hierarchiėnaj zaleŹnašci, a, navat, siahała dalej, imknučysia da relihijnaha zadzinočañnia narodu.

Kab vyzvaleć bielaruskuju pravasłaũnuju carkvu, jakaja abyjmała vializarnuju balsyniu narodu, ad hierarchiėnych, a hetym samym i palityėnych, uplyvaũ Maskvy, kudy pieraniošsia kijeũski mitrapalit pašla zbureńnia horadu tatarami, Vitaũt sklikaũ u 1415 h. u Navahradku Źjezd pravasłaũnaha duchavienstva, jaki abviešciũ ustanaũleńnie pravasłaũnaje metropoliji. Pieršym mitrapalitam Bielarusi byũ Ryhor Cambľak. Nastupniki Vitauta, adnak, nie pašviačali hetaj spravie naleŹnaje ũvahi, dziakujučy čamu bielaruskaja metropolija z časam zaniapała, u vyniku čaho Bielaruš ľučyła iznoũ u hijerarchiėnuju

zależność ad Maskvy. Heta dało apošniaj mahcymaść umiešvańnia ũ biełaruskija nutranyja spravy ũ jakaści niaprošanaj apiakunki pravastaŭnaje viery.

Z metaj relihijnaha zadzinočańnia biełaruskaha narodu ũsciaž paŭstavała dumka ab vuniji, h. j. zlučeńni pravastaŭnaje carkvy i katalickaha kaściołu pad ũladaju rymaskaha papy. Sproby ũviadzieńnia vuniji praktyčna, adnak, nia ũdavalisia i relihijny padziel astavaŭsia dalej.

U pačatku XVI st. u Biełarusi pačau wielmi šyrycca reformacyjny ruch. Lutaranstva i kalvinstva stalisia zapraŭdnymi relihijnymi navinkami i achoplivali šyrokija koły mahnactva i zaležnaha ad jich bajaranstva. Ab pašyreńni reformacyjnaha ruchu niž vysejšymi sťajami biełaruskaha narodu moža šviedčyc, napr., fakt, što z 600 pravastaŭnych šlachockich familijaŭ u Navahradzkim vajavodztvie zastalisia viernymi svajej staroj relihiji tolki šasnaccać. Pratestanty mieli svaju bahatuju relihijnuju literaturu i šmatlikija drukarni. Z jichnaha asiaroždździa vyjšła šmat vydatnych biełaruskich patryjotaŭ, jak, prykł. Ciapinski, Budny.

Reformacyjny ruch, adnak, nie aħarnuŭ šyrejšych sťajoŭ narodu, a trymaŭsia tolki na viarchoch hramadźianstva. Druhoj sťaboj staranoj pratestantstva bylo raźbićcio jaho na sekty. Hetych sektaŭ u Biełarusi naličvaľasia da 70. Kažnaja była tolki svaju vieru praŭdzivaj i vystupała suproć jinšych. Heta bylo adjemnym źjaviščam u žyćci narodu, bo raspalvała ũ jim relihijnaja sprečki, jakija pryjmali, časam, nadta vojstry charakter, dziakujućy panujućaj u Biełarusi relihijnaj svabodzie.

Pašla Lublinskaj vuniji ũ Biełarusi pačala nahladacca ũzmocnienaja dziejnaść katalickich jezujitaŭ, jakich sćiahnuŭ siudy z Polsčy vilenski biskup Valarjan Prataševič dzieła baračby z pratestantstvom. Hetyja jezujity byli bližu vyklučna palaki. Tamu jany, aprača relihijnaje nietolerancyji, pryňašli na Biełaruś i pieršyja asymilatarskija tendencyji i ũ nadta vojstraj formie. Polskija jezujity ũtojesamlivali katalictva z polskašćiu i nie saromilisia heta publična prapaviedavać. Dziakujućy relihijnaj svabodzie, jany pačuli tut daskanalny hrunt dzieła svajej dziejnaści. Dziejnaść hetaja nia mieła charakteru zapraŭdnaje relihijnaje pracy, a nasała ũsie adznaki polskaha vajujućaha katalicyzmu. Kab ujavić sabie abraz hetaj dziejnaści dosyc paznajomicca z pracaj

vydatnaha polskaha jezuity Piotry Skarhi, jaki vystupaŭ u Połacku i Vilni. Prykład Skarhi, nia ŭmieŭšaha, ci niechacieŭšaha adroźnić relihiji ad polskaj nacyjanalnaści űwiedčyć, što relihijny űwietapahlad tahačasnaj Polsčy stajaŭ na tymža prymityŭnym roŭni jak i Maskvy, dzie ciomnyja pravastaŭnyja hierarchi takža nie adroźnivali pravastaŭnaje relihiji ad maskoŭskaje nacyjanalnaści. Z hetaha hledzišča miž Biełaruśsiu, dzie kaŭnaj relihiji pakidałasia poŭnaja svaboda, a jaje susiedziami Polsčaj i Maskvoj nia moža być nijakaha paraŭnaŭnia.

Polskija jezuity, jakija imknulisia da apanawaŭnia kaścioła ű Biełarusi, kab potym zrabić jaho srodkam palanizacyji, razumiełi, što pakul u katalickim kaściole ű Biełarusi buduć duchoŭniki biełarusy, datul hetaja meta asiahniena nia budzie. Tamu jany, vykarystoŭvajučy fakt hierarchičnaje zaležnaści katalickaha kaścioła na Biełarusi ad duchoŭnych űładaŭ u Połščy, imknulisia pastavić tut duchoŭnikami palakoŭ. Prad mietam jichnaje ataki stałasia vilenskaja biełaruskaja katalickaja katedra. Tut pašla pieraniasteŭnia biskupa Juraha Radziwiła ű Krakau, polskaja katalickaja űłada chceła pastavić biskupam palaka Bernarda Maciejeŭskaha. Ale katalickaje nasielnicтва Vilni, u jakim tady jašče byŭ mocny nacyjanalny duch, spraciviłasia pryŭniaćciu biskupam palaka. Pačałasia zmahaŭnie, jakoje trywała ad 1595 da 1605 h., na praciahu jakoha vilenskaja biskupskaja katedra astawałasia nieabsadžanaj. Hetaje zmahaŭnie pryjmała űtoraz vajstrejšyja formy i ciahnułasia dziesiatki hadoŭ. U mižčasie, adnak, jezujitam udałasia naviarnuć na katalictwa biełaruskich mahnataŭ i značnuju častku űlachty, jakaja prymała hety katalicyzm u jaho polskim vydaŭni, h. j. nie adroźnivajučy katalika ad palaka. Pry dapamozie hetych mahnataŭ jezuity zdoleli pastupova zamianić biełaruskich katalickich duchoŭnikaŭ polskimi i zdabyć katalicki kaścioł u Biełarusi dzieła svajich asimilacyjnych metaŭ.

Jak bačym, nierazvažny űah biskupa Prataseviča, űciahnuŭšaha ű Biełarus ű jezujitaŭ, mieŭ trahičnyja nastupstvy. Hetaha možna byŭlo čakać, bo dziakujučy relihijnaj tolerancyji, Biełaruskaje Haspadarstva mała žviartała űvahi na relihijnyja spravy i nie parupiłasia svajačasna ab vyzvaleŭni biełaruskaha katalickaha kaścioła z hierarchičnaje zaležnaści ad polskaha.

Relihiynja sprečki ũ Vialikim Kniastvie Litoŭskim Ź ciaham času pahŭlyblalisia. Choc pravastaŭje i byto relihijej vializarnaj bašŭny nasielnictva, ale jano byto sŭabym. Pravastaŭnaje duchavienstva byto maŭa adukavanym, časta i zusim biazhramatnym. Dohmataŭ svajej viery ũ masie nia viedaŭa, a abmiažouvaŭasie da vyvučeńnia i admaŭlańnia nieabchodnych malitvaŭ. Matarjalna čuŭasie bŭaha, a na siale ničym nia roźniŭasie ad sialanstva. Z hetych pryčynaŭ jamu trudna byto vytrymac napor adukavanaha, matarjalna dobra pastaŭlenaha, katalickaha i protestanckaha duchavienstva. Stan uŭadańnia pravastaŭnaje carkvy pastupova kurčyŭsia.

Padobnaje paŭažeńnie pravastaŭnaje carkvy padsunuŭa polskim jezujitam dumku lohkaha jaje apanavańnia z pomačču h. zv. **vuniji**. Relihiynaja vunija teoretyčna mieŭa palahač na zlučeńni pravastaŭnaje carkvy i katalickaha kaścioŭ pad prymatam papy, z tym, adnak, što novaj vunijnaj carkvie pakidaŭsia cark.-sŭlavianski jazyk i abrady pravastaŭnaje carkvy. Jezujity razhladaŭi vuniju jak most da pierachodu pravastaŭnych u katalictva i nikoli nie traktavali novaj vunijnaj carkvy jak samastojnaj i raŭnaradnaj.

Z druhoha boku, najlepšyja patryjoty kraju, budučy šviedkami relihiynaha padzieŭ ũ narodzie, spanadna adniešlisia da dumki ab zlučeńni carkvy i kaścioŭ, maniacysia z pomačču vuniji zasypač hety padzieŭ i stvareč Ź jaje bieŭaruskuju nacyjanalnuju carkvu. Jany razumieli vialikuju rolu relihijy jak duchovaha dziejnika ũ nacyjanalnym vyrableńni narodu, ab čym šviedčyli žyvyja prykŭady, bo XVI stahodździe ũ Eŭrope — heta para paŭstavańnia roznych nacyjalnych kaścioŭ. Mikaja Radziwiŭ Čorny думаŭ zrabic nacyjanalnym kaścioŭam u Haspadarstvie kalvinstva, što jamu, adnak, nia uŭaŭasie. Jinšyja, prykladam Lavon Sapieha, chacieli bačyč hetki kaścioŭ u vuniji.

U 1595 h. u Bieraści, pry ŭdziele jezujitaŭ, katalickaha i častki pravastaŭnaha duchavienstva (Cierlecki, Paciej), adbyŭsia sabor. U jim pryjmali ŭdzieŭ i tyja bieŭarusy, jakija, jak zaciemlena, razhladaŭi vuniju jak sprobu stvareńnia nacyjanalnaha kaścioŭa. Vunija byŭa pastanoŭlena i papa Kliment VIII z radašciu daŭ na jaje svaju zhodu i bahasŭaŭeńnie. Haspadar Žyhimont IV Vaza vydaŭ dekret ab zlučeńni carkvaŭ.

Novaja viera chutka achapiŭa pravastaŭnuju hijerarchiju, jakaja, u masie, nie razumieŭa sutnašci pryniatych dahmatyčnych źmienaŭ. Dla

jaje byŭ decydujučym vonkavy bok novaj carkvy, a jon zastaŭsia toj samy, što i ŭ pravasłaŭnaj carkvie. Vunijnjya hijerarchi Jazafat Kuncevič i Vieljamin Rutski asabliva zasužylisia ŭ pašyreŭni novaj carkvy ŭ Biełarusi. Pašla dvuch dziasiatkaŭ hadoŭ vunija niespaściarožna, zapraŭdy, achapiła blizu ŭsio pravasłaŭnaje duchavienstva. Pravasłaŭnjya biskupy automatyčna stalisia vunijackimi. Usie pravasłaŭnjya cerkvy farmalna byli pieradadzieny vunijatam.

Ale ad 1620 h. uva ŭsiej Biełarusi pačafasia voŭstraja reakcyja suproč novaje viery. Vyklikali jaje roznyja pryčyny. U hetym hodzie, prajejdam z Maskvy, Biełaruś adviedaŭ kanstantynopalski patryjarch Teafił. Jon zrazumieŭ niebiašpieku z boku vunijackaj pravasłaŭnaje carkvy i pryňaŭ miery dzieła baračby z jeju. Usiudy, dzie byli ŭžo vunijackija biskupy, jon ustanaviŭ pravasłaŭnych, vybirajučy ludziou ėnerhičnych, adukavanych, addanych pravasłaŭju. Asabliva ŭdaŭsia jamu vybar na połackaha biskupa Mialecyja Smatryckaha. Teafił vyjaśniŭ roźnicy miž vuniej i pravasłaŭjem i źviarnuŭ uvahu na nieabchodnaś vydavaŭnia procivunijnaj pravasłaŭnaj literatury. Hetym jon pałažyŭ asnovy dzieła relihijnaj baračby miž pravasłaŭjem i vuniej. I zapraŭdy, zaraz pašla jahonaŭ adjezdu ŭ Kanstantynopal, u Biełarusi pačafasia masavaja apostazija ad novaj viery, i zapraŭdnjya narodnjya vystupleŭni suproč jaje. Usie vaźniejšyje harady (prykładam Połacak, Viciebsk, Mahiloŭ, Vorša, Vilnia i jinšyje), dzie ŭžo, zdavałasia, vunija zapanavała, raptam vystupili adkryta suproč jaje i vunijackaha duchavienstva. Na pomač pravasłaŭnamu duchavienstvu pryšli pravasłaŭnjya bractvy, pieraniaŭšyje ŭ svaje kiraŭnictva ŭ novaj relihijnaj baračbie.

Mamentam, katory asabliva raspaliŭ hetuju baračbu, byli nie-taktoŭnaś i fanatyzm Kunceviča i Rutskaha. Z procivunijnymi vystupleŭniami jany zmahalisia hvatami nad pravasłaŭnymi, adklikajučysia, u prypadku niasačy siłaŭ, da pomačy Žyhimonta IV, lichoha katalickaha fanatyka, nie chacieŭšaha pryznać nijakaje jinšaje viery. Zabureŭni ŭ kraji pryňiali šyrokija raźmiery, ukłučna da aruźnych vystupleŭniaŭ. Na vulicach haradoŭ, asabliva ŭ Vilni, adbyvalisia masavyje ŭzajemnjya napady i niatolki na samych praciuŭnikaŭ u viery, ale i na jichnija śviatyni. Zabureŭni pryňiali hroznyja formy i zachistali

asnovami Biełaruskaha Haspadarstva. Sam Kuncevič byŭ zabity viciebskimi miaščanami, a cieła jaho ŭkiniena ŭ Dźvinu (1623).

Tym, katoryja ŭ novaj viery chacieli bačyc biełaruski nacyjanalny kaścioł, pryjšłosia chutka razčaravacca. Jany zrazumieli, što vunija apynułasja ŭ rukach polskich jezujitaŭ i niasie vializarnuju niebiašpieku dla haspadarstva. Tamu jany źmianili pryhilnaje ŭ pačatku adnošańnie da vuniji na varožaje. Asabliva vojstra vystupaŭ suproć jaje kancler Lavon Sapieha, choć sam katalik. Da nas dajšli ślady jahonaje pierapiski z Kuncevičam. Ź jaje vidać hłybokija kłopoty Sapiehi ab spynieńni relihijnaje baračby ŭ kraji, jaho biazprzykladnaja ŭ tyja časy relihijnaja ciarpimaść, palityčnaja mudraść. Trahičnymi vydajucca natuhi Sapiehi, kab nie dapuścić da ŭmiašańnia ŭ biełaruskija relihijnaja spravy palakou, a razviazać jich pavahaj i sobskimi siłami Biełaruskaha Haspadarstva. Iznoŭ-ža Kuncevič zaklikaŭ palakou na pomač suproć pravastaŭja, bačyŭ u jich adzinaje apiryšča i nie razumieŭ, abo nie chacieŭ ličycca, Ź biełaruskaju haspadarstvienaściu, dzie nie znachodziŭ padtrymańnia ŭ svajich razburajučych pačynańniach. Siłaŭ biełaruskich patryjotaŭ akazałasja ŭžo, adnak mała, kab spynieć relihijnuju baračbu. Jana razharałasja ŭsio vialikšym potymiam, aŭ pakul nia źniščeŭta haspadarstvienaha budynku.

Pašyranaja hvałtami vunija achapiła, adnak, pad kaniec II peryjodu historyji Biełarusi, vializarnuju bałšyniu pravastaŭnych. Dałažyŭšy ruk da zbureńnia biełaruskaha haspadarstva, jana nie znajšła, adnak, poŭnaha ŭznańnia z boku Polšcy. Katalickaja Polšča hladziela na jaje, jak na vieru «nižejsuju» «chłopskaju», jak na most da pierachodu ŭ katalictva, srodak da šyreńnia palanizacyji. Vunijackaje ducha-vienstva bačyła heta i začyniałasja ŭ svajim sobskim kruhu. Hetaja akaličnaść z adnaha boku, a słavianski jazyk u bahasťužeńni, carkoŭnyja abračy, biełaruskaja mova ŭ kazańniach, ciesnaja suviaz vunijackaha ducha-vienstva z narodam pastupova zrabili z vuniji, zapraŭdy, biełaruskaju nacyjanalnuju carkvu. Ale, kali heta ŭžo stałasja faktam, vunija była hvałtam źniščana.

Aceńvajučy relihijnaja adnosiny na Biełarusi treba zaciemić, što jany zhumali ŭ historyji biełaruskaha narodu zhubnuju rolu, jakaja vyjavilasja, hałoŭna, u nastupnym:

1. Pašyranaja ũ Biełarusi rukami polskich jezuitaŭ katalictva prynosila palanizacyju kraju, bo polskija jezuity trymalisia pahladu, što každy katalik pavinien być palakom, što katalictva nierazdzielnae z polskašciu.

2. Tady, kali ũ krajoch Zachodniaje Eŭropy raźvivałasia pryhożaje nacyjanalnaje pišmienstva, litaratura, navukovaja tvorčašć, u Biełarusi rašla z hodu ũ hod u chvaravitym tempie relihijnaja polemičnaja litaratura. Najvydatniejšyja siły kraju zajmalisia biazpłodnymi schalastyčnymi došledami ab «lepšašci» svajej viery. Dziakujučy hetamu Biełaruš, z kulturnaha i nacyjanalnaha hledzišča, apynułasia daloka ũ zadzie jinšych eŭropejskich krajoŭ.

3. Relihijnaja baračba tak hłyboka padzialila narod, što biełarus-katalik ličyŭ bližšym sabie palaka, čymsia biełarusa-pravyasłaŭnaha, a apošni bližšym Maskala za biełarusa-katalika. U relihijnych chodańniach abiedzvie starany ũmiešvali ũ biełaruskija spravy Maskvu i Polšču. Heta zabiła biełaruskiju haspadarstvienuju dumku.

Kultura.

Biełaruskaja kultura ũ druhim peryjodzie raźvivałasia velmi pamysna. U hetym časie Biełaruš z kulturnaha hledzišča stajała nia nižej za zachodnija narody i značna vyšej za Maskvu, što pryznajuć i rasijskija historyki (prykł. Łappo).

Matarjalnaje i tavaryskaje žyćcio stanaŭ u Biełarusi nia roźniłasia ad zachodniaha. Mnohija biełarusy vyjaždžali na studyji ũ zachodniaeŭropejskija ũniversytety i viartajučysia na Bačkauščynu, pryvozili z saboj naviejšyja zdabytki čaľaviečaha ducha. Asabliva šmat biełarusau vyjaždžała na navuku ũ Italiju, na tamtejšyja ũniversytety. Italija stajała tady z hledzišča postupaŭ duchovaje kulture na pieršym miescy. Tut naradziŭsia ũmystovy ruch, h. zv. humanizm, jaki byŭ reakcyjej suproč siaredniaviekovaha relihijnaha švietapahladu. Humanizm padyjmaŭ čaľavieka z tajej prorvy duchovaje ništožnašci, u jakuju sapchnuła jaho siaredniaviečča. Humanizm adradziŭ zacikaŭleńnie da tvorčašci staražytnych klasykaŭ rymskich i hreckich. Viedańnie łacinskaha i hreckaha jazykoŭ bylo nieabchodnašciu dla kaźnaha adukavanaha čaľavieka. Łacinski jazyk zapanavaŭ u Eŭropie ũ litarature, uradach, tavaryskim žyćci.

Ašviečanyja słaŭi narodu prynosili z saboj takža ũ Biełaruś viedańnie hreckaha i łacinskaha jazykoŭ, antyčnaje kultury. Ale charakterna, što łacina nia vycisnuła biełaruskaha jazyka jak uradovaha i litaraturnaha. Naadvarot, ašviečanyja ludzi z hetaj pary padčyrkvali lepšašć biełaruskaha jazyka, havoračy, što biez jaho ũ Ličvie „błaznam budzieš”.

Humanistyčny ruch u Biełarusi mieŭ šmat vydatnych pradstaunikoŭ. Ž jich treba viedać ab nastupnych.

Francišak Skaryna iz «słaŭnaha horadu Połacku» radziŭsia kala 1490 h. Vučyŭsia spačatku ũ krakaŭskim universytecie, dzie končyŭ filozofiju, a potym studjavaŭ u Prazie medycynu, dzie zdabyŭ tytuł „doktora lekarskich navuk”. Pa skančeńni adukacyji zatrymaŭsia niejki čas u Prazie, dzie raspačaŭ pierakład knih relihijnaha źmiestu na biełaruskaju movu, kab hetyja knihi zrabić dastupnymi «ludziam prostym, paspalitym». U 1517 h. Skaryna nadrukavaŭ Bibliju pa-biełarSKU. Heta była treciaja ũ Eŭropie biblija ũ jazyku narodu, dla jakoha była praznačana. Raniej za jaje vyjšli niemieckaja (1445) i českaja (1488). Pierajechnaŭsia kala 1525 h. u Vilniu, Skaryna zajmaŭsia dalej drukavańniem knih u biełaruskaj movie. Heta byli takža knihi duchoŭnaha źmiestu. Skaryna rupiŭsia ab charastvie svajich vydańniaŭ. Usie jaho vydańni majuc pryhoży, lohki da čytańnia šryft. Vialikija litary štučna ũbrany halinkami listoŭ, kvietkami, źviarami. Jošć tut i hierb rodu drukara — sonca i paŭmaładzik, zlučanyja razam. Na bibliji namalavany i patrel Skaryny.

Druhim vialikim humanistam u Biełarusi byŭ **Vasil Ciapinski** (radziŭsia kala 1540 h. u Połacčynie). Jon pierakłaŭ na biełaruski jazyk Evanheliju. U pradmovie da jaje jon biaduje, što niekatoryja biełarusy „u polskija školy, abo jinšyja, siabie i dzieci svaje biez vstydu zapravujuć”. Ciapinski — vialiki patryjot Biełarusi i hlyboki kulturny dziejač. Jon zaklikaŭ lubić svaju bačkaŭščynu, movu, narod.

Trecim vydatnym humanistam byŭ **Symon Budny**, jaki vydaŭ pa-biełarSKU „Katechizis” i mnoha jinšych knih relihijnaha źmiestu. Takža i Budny zaklikaŭ lubić svaju movu: «Bo słušnym jošć toje, kab vašy kniažackija miłašci lubili movu taho narodu, jakim daŭnyja prodki i jich kniažackija miłašci panovie, bački vašych kniažackich miłašciaŭ spradvieku słaŭna kirujuć», — piša jon u pradmovie da „Katechizisu”

Drukavańnie knih u Biełarusi (Lićvie) asabliva pašyryłasia ũ pieršaj pałovie XVI st. Treba zaciemić, sto pieršaja biełaruskaja drukavanaja kniha („Ćvietnaja Tryjodž”) była nadrukavana ũ Krakavie (1483). Tamža źjaviłasia i druhaja («Aktoich») — u 1492 h. Žjaŭleńnie biełaruskich knih u Krakavie raniej za polskija tłumačycca tym, što ũ Krakavie tady žyŭ haspadar Vialikaha Kn. Litoŭskaha, byŭšy adnačasna i karalom polskim. Asiarodździe haspadara było pieravažna biełaruskim i tamu tut źjavilisja biełaruskija knihi.

Humanizm i reformacyja vyklikali ũ Biełarusi bahatuju litaraturu relihijnaha źmiestu. Biełaruš pakryłasia hustoj sietkaj drukarniaŭ, ź jakich asabliva dobra raźvivalisia drukarni ũ Viiń, Połacku, Miensku, Mahilovie, Niešvižu, Lubčy, Zaslavie, Stucku, Pinsku, Zabłudavie, Suprašli, Jeŭži. Biełarusy zaniešli drukarskuju štuku i ũ Maskvu (Piotra Mściślaviec).

Aprača relihijnaje, u Biełarusi asabliva raźvivałasia histaryčnaja i jurydyčnaja litaratura. Vieda sobskaje histaryji była wielmi pašyrana ũ adukavanym hramadźianstvie. Miž jim byli raspaŭsiudžany h. zv. „letapisy”. Biełaruskija letapisy raźnilisja ad letapisaŭ jinšych narodaŭ, bo nie źmiaščali suchoha pieraličennja faktaŭ z hodu u hod, a padavali časta mastackija apisy histaryčnych padziejaŭ z lohkej sprobaj prahmatyzmu — šukańnia pryčynovaje suviazi miž zdareńniami. Pryčyny pierazytych narodaŭ padziejaŭ letapiscy bačyli ũ voli Božaj, u talentach vydatnaje adžinki. Asabliva charakternym z hetaha hledzišča jość „**Letapis Bychaŭca**”. Jaho možna nazvać padručnikam histaryji. Letapis Bychaŭca źmiaščaje i h. zv. kazku ab rymskim pachodžańni litoŭskaha (biełaruskaha) narodu. Hetym letapisiec chacieŭ pastavić svoj narod vyšej za jinšyja, a asabliva za polski. Ahulnaja tendencyja hetaje chroniki — vychvalańnie tych padziejaŭ i adzinak, katoryja dałažylisia da ũzmacavańnia, pašyreńnia biełaruskaha haspadarstva i asudžeńnie taho, što hetaje haspadarstva asłabła, razburala.

Aprača letapisu Bychaŭca, u hramadźianstvie było raspaŭsiudžana i šmat jinšych. Jany abiahali ũ rukapisnaj formie.

Da histaryčnaje litaratury treba adnieści roznyja apisy, uspaminy, pramovy, „dniaŭniki”. Asabliva cikavymi źjaŭlajuca apisy **Filona Kmity**, jaho spaściarohi ab Maskvie, ab svajej službie na ũschodnich

mieżach haspandarstva. Z pramovaŭ treba paďcyrknuć pramovu **Mialeški**, smalenskaha kaštalana, jakuju jon skazaŭ u sojmie ũ 1589 h. U hetaj pramovie Mialeška vojstra vyraziŭsia ab tych biełarusach, u jakich „choć i svaja kość, ale abrasła sabačym miasam i vaniaje”, majučy na dumcy tych, što zachoplivalisia čužoju, polskaj, kulturaj. Z „dniaŭnikoŭ” wielmi cikavymi jość «Dniaŭnik Lublinskaha sojmu» (1569), u jakim mastacka pradstaŭlena trahičnaje chodaŭnie biełaruskich patryjotaŭ za samastojnaść svajej baćkaŭščyny. Z pryvatnych «dniaunikoŭ» cikavyja viestki źmiaščaje «dniaŭnik Todara Eŭłašeŭskaha», űlachcica z Lachavič, jaki padaje bahacasnyja zvyčaji, vieraŭni, kulturny rovieŭ, navyki biełaruskaha drobnaha űlachcica (kaniec XVI st.). Asabliva bahata raźvivałasia űurydyčnaja literatura. Užo Kazimier Jahajłavič vydaŭ u 1457 h. n. zv. «Ziemszija pryvileji». Hety akt u űyćci biełaruskaha kulturnaha hramadzianstva mieŭ vialikaje značeŭnie. Jaho možna pryraŭniać da anhliszkaje chartyji volnaščiaŭ. Pryvilej zabiaŭpiačaŭ niatykalnaść jak asoby, tak i majemaŭci kniazioŭ, bajar, űlachty i, navat, miaŭŭčan. Podle jaho nichto nia moh być karany tolki na asnovie tajnych ci jaŭnych danosaŭ, abo padozraŭnia. Kara mahła być vyznačana tolki sudom, pierad jakim abvinavačany mieŭ usie mahčymaŭci baranicca. Nastupna — kaŭny adkazvaŭ tolki za svaje viny, prykładam žonka nie karalaŭsia za vinu mŭza, baćki nie adkazvali za dziaciej i naadvarot. Ŭviadzieŭnie hetych pryncypaŭ űniűčyła siaredniaviečnyja aspovy adkaznaŭci za prastupki, apiortyja na danosach, adnabokaj inkvizycyji, torturach, adkaznaŭci radni. Dziakujučy hetym asnovam, hramadzianstva raźvivałasia duchova ű atmafery volnaŭci i beŭnaŭci svajho praŭnaha pałažeŭnia ű haspandarstvie. U art. 15 hetaha pryvileju bačym hvarancyju z boku haspadara, što zajmac urady i kuplać ziamlu ű haspandarstvie mahli tolki rodzičy jaho, a nie čuźniki: «U tych ziamlach našych, taho vialikaha kniastva, ziamiel, haradoŭ, miest, a z katorychkolwiek uradaŭ i dziedzictv udzieržanna, abo dastojnaŭciej nie majecca davaci žadnamu čuźaziemcu, ale tolki tubylcam tych ziamiel majem davaci my i patomki našyja». Heta bylo skiravana, naŭpierad, suproč palakoŭ. Nastupniki Kazimiera paćviardűali hety pryvilej.

U 1468 h. Kazimier vydaŭ druhi akt u biełaruskaj movie, viedamy pad nazovam «Statutu», abo «Sudziebnika». Hety statut mieŭ na űviecie

praktičnuju metu — dać haspadarstvienym sudździam kodeks pisanych zakonaŭ zamiest zvyčajovaha, niapisanaha prava, jakim dahetel sudździ kiravalisia. Ale i kodeks 1468 h. byŭ apiorty na pravie zvyčajovym.

Statut Kazimiera dapaŭniaŭsia, pierarablaŭsia, aŭ pakul nia vyras u abšyrny, poŭny kodeks zakonaŭ, viedomy pad nazovam «Statutu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha» (1529). Vydany jon byŭ pry haspadary Žyhimoncie II Starym. Heta — poŭny zbor biełaruskaha haspadarstvienaha, kryminalnaha i cyvilnaha prava.

Statut 1529 h. byŭ pierarobleny i ŭ 1569 h. vyjšaŭ u druhoj redakcyji. Najdaskanalnziejšaj i najpaŭniejšaj, adnak, redakcyjej žjaŭlajecca treciaja — 1588 h., apracavanaja pad kniaŭctvam kanclera Lavona Sapiehi. Biełarusy wielmi hardzilisia hetym zboram zakonaŭ i sam Sapieha ŭ pradmovie da jaho skazaŭ: «A kali jakomu narodu ūstyd pravoŭ svajich nia viedaci, dyk pahatovie nam, što nia obcym jakim jazykom, a svajim ūlasnym pravy spisanyja majem».

U Statucie 1588 h. vidać mocnyja ŭplyvy h. zv. «školy naturalnaha prava», jakaja bačyła žarało ūsiałakaha prava ŭ nadpryrodnaj sile i dapuščała, što isnuje viečnaje idealnaje prava, da jakoha imkniecca niedaskanalnaje ludzkoje. Heta švidčyć ab ciesnym duchovym kontakcie adukavanaha biełaruskaha hramadzianstva z pieradavymi teoryjami Zachadu.

Statut 1588 h. zabiašpiačaŭ asnovy biełaruskaj haspadarstvienaści, choć i byŭ vydany pašla Lublinskaje vuniji. Lavon Sapieha nie źmiaściŭ u jim ani paktu vuniji, ani jinšych, niavyhodnych dla Biełarusi ūmovaŭ, adbirajućy jim hetym abaviazvajućuju siłu. Statut vyrazna zabiašpiačaŭ pravy biełaruskaha jazyka jak uradavaha ŭ haspadarstvie.

Kodeks 1588 h. byŭ wielmi vydatnym kulturnym źjaviščam niatolki ŭ biełaruskim, ale ahulna-eŭropejskim maštobie. Lavona Sapiehu, hałoŭnaha tvarca statutu, nazyvali «ajcom ajčyny», «litoŭskim Solonom». Na jaho čeść pisalisia panehiryki. *Žyćvie-ž, Sapiehovie, usi ŭ mnohija lity, vaša slava styc budzieć, pokul stanieć švieta, padavajcie patomkam, što majecie z predkaŭ vied-ža i vašych cnych spraŭ uvieć šviet połon švidkaŭ!*

Kaniec XVI st. nazyvajecca ahulna «załatoj paroj» staroj biełaruskaj kultury. I, zapraŭdy, u hetym časie ŭ Biełarusi nahladajecca niazvyčajna vysoki kulturny ūzdym. Biełaruščyna, biaz usialakaha hvaŭtu zavajavała

jinšyja narody, žyūšyja ũ Bieľaruskim Haspadarstvie. Navat tatory i zydy pryniali bieľaruski jazyk niatolki u štodzionnym žyćci, ale i jak bahasľužebny. Tatory pisali svaje relihijnyja knihi ũ bieľaruskaj movie, tolki arabskimi litarami («Al Kitab»). Aśviečanyja sľaji hramadzianstva Źmudzi i Inflantaŭ pasľuhoŭvalisia bieľaruskaj movaj.

Ad pačatku XVI st. u bieľaruskim kulturnym žyćci ũžo nahladajucca dva škodnyja źjavišcy: pracinańnie ũpľyvaŭ polskaje kultury na viarchoch hramadzianstva i niazvyčajna bujny raźvoj relihijnaje polemichnaje litaratury. Značeńnie pieršaha zrazumieľaje.

Druhoje padzialiaľa ź ciaham času bieľaruski narod na varoźyja sabie relihijnyja tabary, jakija štoraz bolš zabyvalisia ab svajej supolnaj nacyjanalnaści. Hetaj biazpľodnaj litaratury nia bylo, chiba, nidzie ũ śviecie bolš, jak u Bieľarusi. Jana adciahvaľa kulturnyja adzinki ad zapraŭdnaje tvorčaści i skiroŭvaľa jich na sľach teoteryčnych, scholastyčnych sprečak na relihijnyja temy.

Paraŭnalna sľaba raźvivaľasia ũ Bieľarusi pryhoźaje piśmienstva. Jano abmiažoŭvaľasia, haľoŭna da panšhrykaŭ, epihramaŭ u čeść vialikich ludzioŭ i da pierakľadaŭ fantastyčnych povieściaŭ z čužoje litaratury. U vieršach spatykaľecca vielmi mnoha «makaronizmaŭ» — čužych sľovaŭ haľoŭna čarkounasľavjanskich i polskich. Aprača taho, bylo raspaŭsiudža-na falšyvaj prakanańnie, što vieršy nia mohuć pisacca zvyčajnaj, narodnaj movaj, ale «vysokaj», typovaj oznakaj jakoj i byli makaronizmy. U vieršach panavaŭ trafaret. Heta ũsio pryčyniaľasia da taho, što pryhoźaje piśmienstva ũ staroj bieľaruskaj litaratury vyhladaje paraŭnalna biedna. Zatoje staraja bieľaruskaja proza, što pasľuhoŭvaľasia ũ svoej narodnaj movaj, raźvivaľasia dobra i z mastackaha boku stajić vielmi vysoka.

Kaniec XVII st. — heta para ahulnaha zaniapadu bieľaruskaje kultury, što bylo ũ suviazi z upadkam bieľaruskaje haspadarstvienaści. Polskija kulturnyja ũpľyvy apanavali viarchi bieľaruskaha hramadzianstva, jakija adychodzili ad svajho narodu. Arystakrat usio čaściej paŭtaraŭ, što jon choć «gente Ruthenus», ale «natione Polonus», h. zn., što z pachodźańnia jon ličvin (bieľarus), ale podle svajej kultury — palak. Pastupova zčazaľa i pieršaja častka hetaha skazu... Apalačanyja sľaji hramadzianstva nazyvali siabie ũžo prosta palakami. Jany zabyvalisia ab svajej bieľaruskaj movie i pryjmali polskuju. Kulturnaja

asymilacyja razburala asnovy biełaruskaje haspadarstvienašci. Polskija upłyvy pracinalisia ūsio šyrej u roznyja haliny žyćcia vyšejšych słažoŭ hramadzianstva. U kancy i biełaruski jazyk zmušany byŭ ustupić svajo miesca ūradavaje movy Vial. Kn. Litoŭskaha polskamu. U 1697 h. źjaviłasia sojmavaja pastanova, jakaja zabaraniała ūžyvańnie biełaruskaha jazyka jak ūradavaha i na jaho miesca ūvodziła polski.

Pad kaniec druhoha peryjodu biełaruskimi podle svajej kultury byli tolki sialanie, miaščanie i drabniejšaja šlachta – słaži, jakija, z pašyreńniem polskich upłyvaŭ, byli vyklučany ad udzielu ū žyćci svajho haspadarstva.

Sudaŭnictva.

Vielmi cikava pradstaŭlałasia ū Biełarusi (Vial. Kn. Lit.) sudaŭnictva. Tut važnaj jość data 1569 h. Da hetaj pary sudaŭnictva naležała, jak i ū pieršym peryjodzie, častkava da vieča, častkava da vialikaha kniazia. U kompetencyji haspadara, eventualna ūstanoulenych jim sudoŭ, byli, hałoŭna, sprawy, u jakich zakanaŭsia vidavočny interes haspadarstva. Ahaŭ-ža cyvilnych i kryminalnych spraŭ naležaŭ da h. zv. «kopnych sudoŭ».

Kopnyja sudy vyvodzili svajo isnavańnie biaz sumlevu ad vieča. U daŭniejšuju paru vieča mieła vykonaŭčuju, zakonadaŭčuju i sudovuju ūřadu. Ź ciahom času vykonaŭčaja ūřada pierajšla da haspadara i jahonych uradnikaŭ, zakonadaŭčuju pieraniali haspadar z haspadarskaj radaj i ū niekatoraj stupieni zachavali jaje viečy historyčnych ziemiaŭ (Połaččyny, Smaleńščyny, Viciebsčyny i h. d.). Sudovaja-ž, pakolki jana rehułavala sprawy miž asobnymi žycharami, vykonvałasia viečam blizu da kanca XVIII st. Formaj, u jakoj vieča vykonyvała hetuju astaču svajej niekališniaj ūřady, i byli kopnyja sudy.

Hetyja sudy najbołš byli raspaŭsiudžany ū zachodniaj čaści haspadarstva. Uva ūschodniaj jany, takža, isnavali, ale dziakujučy biazupynnym vojnám i źmienám paradkaŭ, zčežli tam značna raniej. Ustanova kopnych sudou vyhladala nastupna.

Kožnaja ziamla była padzielena na kopnyja rajony, mieušyja pryblizna pa dźvie mili ūzdouž i ūpapiarok. Nasielnictva rajonu tvaryła «kapu» i było zabaviazana vykryvać i sudzić prastupki i, naaŭ, roznyja ūzajemnyja sprečki žycharou kapy. Pryjmać udziel u kopnych zbornach mieŭ prava kožny darosty žychar rajonu biaz roźnicy

sacyjalnaha pachodžannia. A dzieła taho, što sialanstva i miaščanstva byli najličniejšymi słažami, dyk i sudy hetyja ũ sutnašci byli, zapraŭdy, sialanskimi, a u haradoch — miaščanskimi. Praktyčna ũsio ũpraŭnienaje nasielnicтва nie maħto pryjmać udzieħu ũ zborkach kopnych sudoŭ, asabliva, kali jany adbyvalisia časta i tamu žychary rajonu vybirali sudždziami najmudrejšych, ahulna šanavanych mužoŭ, jakija i žbiralisia na sud.

Zborki adbyvalisia ũ tradycyjnnych miescach rajonu. Hetyja miescy zvalisia «kapoviščami», «dvaryščami», «skapoviščami» i h. d. U haradoch kopnyja zborki adbyvalisia ũ najvažniejšaj čaści horadu, niedaloka ad kniažaha pałacu. Prykładam, u Vinnu jany adbyvalisia ũ miescy, jakoje zvašasia ad hetaha «Skapoŭkaj» Sud, jaki adbyvaŭsia nie na vyznačanyh miescy, byŭ niavažny.

Kopnym sudam padlahali ũsie stany naselnicтва. Mahnat, bajaryn, najvyšejšaje duchavienstva, miaščanie, sialanie, čužniki prynosili kapie svaje žaħaby i kryŭdy i davali pierad jej adkaz za svaje prastupki. Račovaja kompetencyja kopnych sudoŭ abyjmaħa sprawy, jakija siaħnia možna aznačyć jak kryminalnyja, abo cyvilnyja. Hetkim paradkam u dajšoŭšych da nas aktach kopnych sudoŭ my spatykajem sprawy za zabojstva, kalectva, źniavahu, pakražu, ašukanstva, razboj, čaraŭnictva, hraničnyja sprečki i h. d.

Procedura kopnych sudoŭ jak i jichnija prysudy apiralisia na zvyčajovym pravie. Pakryŭdžany sklikaŭ kapu svajho rajonu i prynosiuħ jej žaħabu. Na asnovie apošniħ kapu padyjmaħa staraħni ab vykryćci prastupnika, kali jon nia byŭ viedamy. Kali ślady prastupnika viali ũ druhu kopny rajon, hety apošni abaviazany byŭ «adviešci ad siabie śled», h. j. abo vykryć prastupnika, abo dakazać, što jon vyjšaŭ ũ miežaŭ rajonu. Zvyčajna prastupnik byŭ lohka znachodžany, bo ũ vykryćci jaho byŭ zaintarasavany i pryjmaŭ udzieħ, zapraŭdy, uvieš narod.

Pierad sudam pakryŭdžany i abvinavačany mieli prava dakazvać svaju słušnašć śviedkami, ahladzinami i jinšymi srodkami. Najlepšym dokazam byħa prysiaħa. Prysud vydavaŭsia bałšynioj haħasoŭ kopnych sudždziaŭ.

Kary, jakija stasavaŭ kopny sud, byli: šybienica, čačviartavaŭnie (za ciazkija prastupki), paleŭnie na vohniščy (hałoŭna za čaraŭnictva), viaźnica, adškadavaŭnie i jinšyja lahčejšyja.

Kab prysudam kopnych sudoŭ dać dakumentalnuju siŭu, uviedzienyja ŭ haspadarstvie pašla 1569 h. hrodzkija sudy vyznačali na jichnija zborniki «viža», abaviazkam jakoha było zapisać dakładny prabieh kopnaha procesu i addać potym svaju relacyju da zapisu ŭ hrodzkija sudovyja knihi. Pravilnaść spravazdačy viža pavinny byli pačvierdzič kopnyja sudździ.

Kopnyja sudy nia mieli nijakich specyjalnych vykanaučychoŭ orhanaŭ. Ale maralnaja siła jich była tak vialikaj, što prysudy kopy vykonvalisia dabravolna i tolki ŭ redkich vypadkach treba było adklikacca da pomačy nasielnictva rajonu.

Kopnyja sudy byli ŭsankcyjanavany Statutam 1588 h., jaki źmiaščaе niekalki artykułaŭ ab jich.

Z ciahom času kopnyja sudy zaniapadali. Pryčynaŭ było šmat. Naŭpierad ad jichniaj kompetencyji pačali vylamvacca vyšejšyja stany — mahnaty, šlachta, duchavienstva. Nastupna staralisia vyzvalicca ad hetaha abaviazku i harady. U tych miestach, dzie było ŭviedziena majtborskaje prava, kopnyja sudy byli zamienieny sudami hetaha prava. A kali ad 1569 h. u Bielarusi pačali ŭvodzicca hrodzkija (dla sprau karnych) i ziemskija (dla cyvilnych) sudy, dyk šlachta i farmalna pierastała padlahać kompetencyji kopnych sudoŭ. U XVII st. kopnyja sudy funkcyjanavali ŭ blizu vyklučna jak sudy sialanskija.

Imknieŭnie miašcaŭ da zvalnieŭnia ad abaviazkaŭ nakładanych kapoj tumačycca tym, što hetyja abaviazki, kali žyćcio haradoŭ razrasťosia, zrabilisia nadta ŭciažlivymi. Niemahčymym staťasia, kab usio nasielnictva horadu zajaťasia vyśledžvaŭniem i sudžeŭniem vypadkaŭ, jakich štodnia paŭstavała šmat. Tamu funkcyji hetyja byli daručany adumysnym orhanam.

Kopnyja sudy byli tyпова bielaruskim źjaviščam. Jich nia było ŭ susiedziaŭ Bielarusau, za vyniatkam paŭnočnych častak Vałyni, Kijeuščyny i sumiežnych z jimi ziemiaŭ. Ale raspaŭsiudžaŭnie jich tam možna vytumačyć uplyvami z Bielarusi. Na Žmudzi ustanova kopnych sudoŭ była ŭviedziena ŭradava. Tam adbyťosia raźmiazavaŭnie kraju na

kopnyja rajony i ūstanouleny miescy, dzie mielisia adbyvacca sudy (kapoviščy). Stałasja heta ū pałowie XVI st.

Kopnyja sudy ū niekatorych miaścinach Biełarusi prattrivali aź da kanca XVIII st. Najdaŭšej jany trymalisia ū Pinščynie.

Pašla Lublinskaje vuniji sudaŭnictva ū Biełarusi farmavałasja pavodle polskich uzoraŭ. Ale nova ūvodžanyja sudovyja paradki datarnoŭvalisia da starych i z jimi ūžyvalisia. Isnavaŭnie kopnych sudoŭ pašla 1569 h. najlepšy hetaha dokaz.

Ahulnyja ūvahi.

Kančajučy hety karotki ahlad druhoha peryjodu historyji Litvy-Biełarusi treba padčyrknuć, što heta była para, u jakaj biełaruski narod dajšoŭ da najvyššejšaj stupieni svajho palityčnaha i kulturnaha žyćcia. Z hledzišča palityčnaha — biełaruski narod žyŭ svajim niezaležnym žyćciom, z kulturnaha — budavaŭ apioruju na radzimych kareŭniach biełaruskuju kulturu. Charakterna, što kali ū Biełarus pačali prasočvacca čužyja kulturnyja ūplyvy, zachystalisia i asnoŭy jaho palityčnaha žyćcia. Adsiul vyvad, što tolki trymajucysia svajho radzimaha kulturnaha hruntu, naš narod byŭ silnym i palapim baranicca ad susiedziaŭ — vorahaŭ.

Jak užo było zaciemlena vyšej, biełaruskaja haspadarstvienaś u druhoj pałowie XVII stahodździa pačala chylicca da ūpadku. Palityčnaja koncepcyja, palahaŭšaja na tym, što kab utrymać svaju niezaležnaś, treba žyć u zhadzie z adnym susiedam (jakim była vybrana Polščca), a zmahacca z druhim (Maskvoj), akazałasja pamyłkovaj. Sutnaś pamyłki palahała na tym, što hety «mirny» susied vykazaŭ niameŭšuju achvotu zaharnuć Biełarus, jak i druhi, z jakim viałasja zmahaŭnie. Kali pamyłkovaś hetaje vonkavaj palityki Vialikaliala Kniastva vyjšła ū poŭnaj miery na ūzvierch i stałasja jasnym, što zmahacca nieabchodna takža i na zachadzie, jak i na ūschodzie, žjaviłasja novaja koncepcyja, palahaŭšaja na tym, kab u baračbie z Polščaj i Maskvoj apiorcisia na Švecyji, žviazaŭšysia z joj sajuzam. Hety «skandynaŭski» kirunak u mižnarodnaj palitycy Biełarusi mieŭ tady (pałova XVII st.) pavažny hrunt, bo Švecyja ū XVII st. adyjhryvała ū mižnarodnych adnosinach pavažnuju rolu i była silnym haspadarstvom u europejskim maštobie. Pradstaŭnikami hetaj novaj biełaruskaje palityčnaj liniji byŭ Jan III Radziwił i jahony brat Bahusłaŭ.

Adnak hety kirunak byŭ maŭa spapularyzavany ŭ hramadzianstvie i ŭ dadatku Jan Radziwiŭ chutka ŭzihuŭ u časie baračby z palakami. Nie znajštosia adzinki, zdolnaje da dalejšaha pravodŭžannia hetaje dumki, bo pašla zakančeńnia polska-švedzkaje vajny, na čale Biełarusi apynulisia iznoŭ ludzi, katoryja ŭžyjšli na stary kirunak palityčnaha parazumleńnia z zachodnim susiedam, jakoje, faktyčna, było padparadkavańniem biełaruskaje haspadarstvienaje dumki polskaj racyji stanu. Praŭda, vypłyvali i dalej naŭźvierch adzinki, što imknułisia ŭtrymać niezaleŭnaju ad Polšcy palityčnuju liniju, prykładam hetman Pavał Sapieha (žyŭ u časy Jana Sabieskaha), jaki chacieŭ vykarystać vonkavaje pałažeńnie Polšcy (vajna z Tureččynaj), kab vyzvalicca ad polskaj apieki. Ale hetyja sproby nia mieli nijakich šyrejšych asnoŭ i stajali ŭ poŭnym adarvańni ad tahačasnaha ŭhрупavańnia miŭnarodnych siłaŭ u Eŭropie. Polšča sama kacilaŭsia da zhuby, što było jasna navat palakom, ale hinučy, patrapila ŭciahnuć u zhubu i Vialikaje Kniastva Litoŭskaje.

Z kulturnaha hledzišča druhi peryjod u historyji Biełarusi pakinuŭ nam bahatuju spadčynu. Jak uspomniena z kultury Biełarusi ŭ vialikaj stupieni karystała Maskva, Žamojdz, Livonija i jinšyja susiednija narody. Kulturnyja dziejačy Biełarusi byli šyraka viedamy za miežami svajho kraju i pryniešli, zapamdy, šlavu svajmu narodu.

Hetuju bačynu historyji mezaleŭnaje Biełarusi polskija i rasiejskija historyki starajucca prysabiečyć. Rasiejskija, vychodzjačy z dapaŭščeńnia, što biełaruskij narod — heta halina adnaho «ahulna-ruskaha» narodu i bačučy biełaruskiju sutnaść Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, uklučali i hety peryjod u svaju historyju pad nazovam «Zapadnoj Rusi». Palaki, kirujučysia takim-ža zachopnictvam, razhladajuć Vialikaje Kniastva Litoŭskaje jak «rdzeńnie» polskuju pravincyju. Hetkim paradkam, pavodle polskich i rasiejskich «historykaŭ» biełarusy budú adnačasna i palakami i rasiejcami, zaleŭna ad toho, da jakoj nacyjanalnaści naleŭa «historyk», što piša ab biełarusach. Užo adnaho hetaha dosyć, kab prakanacca ŭ vartaści «vyvadaŭ» hetych dašledčykaŭ. I adny i druhija zamaŭčvajuć šviedama z historyji Vialikaha Kniastva mamenty, katoryja piarečać hetaj biezsensoŭnaj aneksiji, a starajucca znajšći takija, što paćviardŭžali-b jichniaje zachopnictva. A dziela toho, što hetych apoŭnich nia było, dyk i historyja Vialikaha Kniastva

Litoŭskaha ũ rasijskaj ci polskaj školnaj litaratury blizu całkom paminałasia. Studujučy ũ polskaj ci rasijskaj škole, ničoha niemahčyma było davedacca ab słaŭnaj, bahataj i dramatyčnaj minuŭščynie Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, haspadarstva, stvoranaha i kiravanaha biełarusami.

Joś i jašče adzin mament, dzieła jakoha historyja Vialikaha Kniastva zamaŭčvajecca i nie papularyzujecca polskimi i rasijskimi daśledčykami. Jany nia mohuč jaje ũviazac u tyja syntezyčnyja schemy, jakija zbudavali, pišučy historyju svajich narodaŭ. Nia mohuč ũviazac tamu, što tady historyja jichnich narodaŭ składałasia-b z dźviuch dyjаметralna prociležnych sabie častak, jakija vyklučajuć mahčymaś jakojkolečy sproby filozofiji sobskaje historyji. Tak zaŭsiody byvaje, kali ũ historyju jakohaś narodu ũklučajucca nieźviazanaja ũ joj historyja čužoha arhanizmu. Tady vytvarajecca mehaničnaje zlučeńnie čužych historyjaŭ, ale nie historyja, zlučeńnie, jakoje zapiarečvaje isnavańniu duchova tvorčaha intelektu narodu. Rasijski historyk Platonov jašče ũ 1912 hodzie pisaŭ: «Čas dzieła budovy syntezy rasijskaje historyji jašče nie dašpieŭ i my znachodzimsia ũsciaž u stadyji zbirańnia i sehrehacyji historyčnych matařalaŭ», jakija treba niejak uzgodnić, kab zrabić strojny budynak historyčnaje syntezy. Voś-ža čas da hetaha i nie nadyjdzie, bo z supiarečnasciaŭ niemahčyma ničoha i zbudavać. Identyčnaje pałažeńnie i ũ polskaj historjiozofiji z tej roźnicaj, što jana pazbaŭlena ũsialakaje abjektyŭnasci. Polskaja historyčnaja litaratura była zaŭsiody na ũsłach polskaha zachopnictva. Dziakujučy hetamu, jana navat nia viedaje, dzie kančajucca na ũschodzie «mieży» polščyny. Hranica heta ũstanavljajecca pavodle stupieni zachopnictva adpaviednaha «historyka».

Ŭsich pretendentaŭ na minuŭščynu Vialikaha Kniastva Litoŭskaha charakteryzuje adna ryska — ani adzin ũ jich nia choča adbudavać jaho. Zdavałasia-b, čamu nie adbudavać hetaj «svajej» «słaŭnaj» tradycyji. Čamu adbudovavasi «Karon», a niščyłasia ũsio, što prypaminała Vialikaje Kniastva? Sprava ũ tym, što heta było jimienna nie «svajo».

Tolki biełaruski palityčna-nacyjanalny ruch imkniecca da budovy haspadarstva, apiortaha na tych samych palityčnych, terytorjalnych, nacyjanalnych, kulturnych asnovach, na jakich było zbudavana Vialikaje Kniastva Litoŭskaje ũ paru najvialikšaha jaho razvoju.

Bielaruski nacyjanalny ruch niatolki nie łamaje hetych asnoŭ, ale jich uzmacniaje. Mienš z tym, ci hety ruch budzie dastatkova silnym, kab asiahnuć hetuju metu, čaho «bajacca» niekatoryja «pryjacieli»-čužniki. Sprava palahaje na tym — dzie praŭda? A jana całkom na bielaruskaj staranie.

III peryjad

(ad 1697 h. i da apošnich časou).

Ahulnyja ūvahi.

Treći peryjod charakteryzujecca adsutnašciu ŭ bielarusau svajej haspadarstvienasci. Praŭda, Vialikaje Kniastva Litovskaje naminalna jašče isnavala (až da kanca XVIII st.), ale kiravanne jím užo nia mieła bielaruskaha charakteru. Strata svajej haspadarstvienašci vyklikała pieralom na horšaje ūva ušich halinach narodnaha žyćcia. Zaniapała bielaruskaja kultura, ekanamičnaje i hramadzkuje žyćcio. Pačalošia niščeńnie astaćau bielaruskaje minuŭščyny zachopnikami i pašyreńnia na bielaruskich ziemlach čužoj kulture, zvyčajau, paradkau. Asabliva ciomnym u historyji Bielarusi žjaŭlajecca XVIII stahodździe. U jim my nie bačym nijakich prajavaŭ bielaruskaje tvorčaje hramadzka-haspadarstvienaje dumki. Tumačycca heta tym, što bielaruskaje panstva i mahnactva — tahacasnaja intelihiencyja — u hetym časie zdenacyjanalizavalisia. Siabianstva, miaščanstva i drobnaja šlachta, choć i zastalisia bielaruskimi, ale nie majučy ašviety, nie mahli jašče adyjhrać nijakaj, aprača pasyŭnaje, roli. Praŭda, u hetym stahodździ my nahladajem chvali siabianskich vystupleńniaŭ, ale jany mieli blizu vyklučna sacyjalna-relihiiny charakter. Majem, takža, siakija-hetkija pamiatniki pišmenstva, ale jany, choć i pisanyja pa-bielarusku, pradstaŭlali, hafoŭna, satyry na mużyka, na «prostuju» bielaruskuju movu.

U pačatkach XIX st. pačynajecca bielaruskaje adradžeńnie. Pad uplyvam kulturnych ūzvieuŭ z Zachadu ŭ niekatorych adzinak, z pachodžanŭa bielarusau, ale spolščanych, prabivajecca zaintarasavannie bielaruskim folkloram. Hetyja pišmieńniki, abo dašledčyki, karystajuca užo bielaruskaju movaj nie pa toje, kab nad joj šmiajacca, ale kab lepš vyrazić svaje sympatyji da «prostaha» (bielaruskaha) narodu. Pobač z adradžeńniem pišmenstva pačynajecca i adradžeńnie bielaruskaje hramadzka-palityčnaje dumki. Apošniaja pierażyła niekalki

fazaŭ raźvičcia — ad federacyjnych planaŭ z Rasiejaj ci Polščaj da abvieščańnia niezaležnaści Biełarusi (25. III. 1918). Naviejšy biełaruski nacyjanalny ruch raźvivajecca pad ściaham aktu 25. III. 1918 h. Jon ahartaje štoraz šyrejšyja narodnyja huščy i tvoryć nacyjanalnyja vartaści i siłu, jakija źjaŭlajuca zarukaj zdabyćcia ŭmoŭaŭ, u jakich tvoryčyja siły narodu zdoleli-b usiebakova raźvivacca.

Terytorjalny padzieł kraju.

U pačatku III peryjodu jadro biełaruskich ziemiaŭ jašče ŭvachodziła ŭ skład Vialikaha Kniastva Litoŭskaha, a hetym samym u skład Rečypaspalitaj «abydvuch narodaŭ», ale vializarnyje ŭschodnija abšary Biełarusi naležali ŭžo da Maskvy. Pašla padziełau Rečypaspalitaj (kaniec XVIII st.) blizu ūsia terytoryja Biełarusi apynulasia pad Rasiejaj (Padlašša adyjšło na karotki čas da Prusiji). Tvaryli jany rasiejskija pravincyji — huberniji, lik i miežy jakich časta mianialisia. Hetki stan tryvaŭ aź da 1920 h. Padpisany ŭ hetym hodzie Ryski Traktat miž Polščaj i Savietaŭ padzialiu Biełarusi na dźvie hałoŭnyja čaści — zachodniuju i ŭschodniuju. Zachodnija Biełarus adyjšła da Polščy, z čaści ŭschodnija balšaviki stvaryli h. zv. Biełaruskuju Savieckuju Sacyjalistyčnuju Respubliku, a z rešty abšaru ŭschodnija Biełarusi (hałoŭna Smaleńščyna i Braneŭščyna) była ŭtvorana h. zv. «Zachodnija Akruha», daŭčanaja da Rasiejaskaj Sav. Sac. Respubliki. Aprača taho, niaznačnyja častki Biełarusi znajšliasia pod Litvoj i Łatviejaj.

Hetki padzieł Biełarusi praisnavaŭ da 1939 h. — polska-niamieckaj vajny. U vyniku jaje Zachodnija Biełarus była akupavana balšavikami i daŭčana da BSSR, ale Saviety adstupili Ličvie Vilniu i častku Vileńščyny. Hetkam paradkam usie biełaruskija ziemli znajšliasia jašče raz pod Rasiejaj (SSSR). Ale hety stan tryvaŭ tolki niapoŭnyja dva hady (da niamieckasavieckaj vajny 1941 h.).

Rasiejaskaja palityka ŭ Biełarusi.

Z daŭčaćciem Biełarusi da Rasieji rasiejski caryzm pastaviŭ metaj svajej palityki abjadnańnie kraju z imperyjej. Tolki ŭrady Kaciaryny II i Paŭły I ličyli patrebnym trymacca bolš elastyčnaj palityki adnosna šlachty, na što ŭplyŭ šyrokij ŭdzieł jaje u paŭstańni Kaściuški. Aprača taho Kaciaryna i Paŭła, staŭšy na šlach rašučaje baračby z francuskaj revalucyjej, chacieli bačyć u społščanaj biełaruskaj šlachcie aporu suproć biełaruskaha sialanstva i miaščanstva, z boku jakoho bajalisia

zabureńniaŭ. Hetyja mamenty pieraškadžali praviadzieńniu poŭnaj unifikacyji kraju z rasiejskaj imperyjej.

Spolščanaja biełaruskaja šlachta pavinna była złażyć novamu manarchu viernapaddankuju prysiahu. Chto admaŭlaŭsia heta zrabić — moh, pradaŭsy svaju majomaść, vyjechać zahranicu. Pašla niaŭdačy paŭstańnia Kaściuški, šlachta paŭpiašyła złażyć hetuju prysiahu. Carski ũrad viarnuŭ paŭstancam skanfiskavanyja dvary.

Z byłych staraścinskich, ekanamičnych i naležańšych da duchoŭnych ustanou dvaroŭ, kiraŭniki jakich znachodzilisia zahranicaj, rasiejski ũrad stvaryŭ ziarnielny zapas, jaki razdavaŭ novym rasiejskim panam i ũradnikom. Jany dastavali vializarnyja majemaści. Adzin Pociomkin (favaryt Kaciaryny II) dostaŭ 14 000 duš sialan. Razdajučy ziemli rasiejskim dvaranam, rasiejski ũrad chacieŭ stvaryć u Bielarusi novuju dla siabie aporu ŭ svajej «abgadnaŭčaj» palitycy ŭ formie rasiejskaha elementu na Bielarusi.

U tychža metach zadzinočańnia Bielarusi z Rasiejaj Kaciaryna II ũviała ahulna-hubernijalny administracyjny padzieł Bielarusi. U kaŭnaj stvoranaj huberniji byli ũviedzieny rasiejskija hubernijalnyja ũstanovy podle zakonu 1775 h. Adnak Kaciaryna, idučy za žadańniami šlachty, była prymušana pakinuć miascovyja sudy — ziemskija (dla cyvilnych spraŭ), haradzkijskija (dla kryminalnych) i padkamorskija (dla hraničnych). Była pakiniena i vyšejšaja apelacyjnaja instancyja — Hałoŭny Litoŭski Trybunał, ale z pravam apelacyi ad jaho ŭ rasiejski Senat. Pakinuła, takža, Kaciaryna ŭ mocy i Litoŭski Statut, dy ũsio sudavodztva ŭ polskaj movie. U haradoch zastalisia mahistrackija sudy.

Paŭła I paćierdziŭ ũsie razparadžeńni Kaciaryny II. Caryzm, apiraušy svaju ũradu ŭ Rasieji na šlachocvie, chacieŭ znajści dla siabie apor u šlachcie takža i na Bielarusi. A dziela taho, što biełaruskaja šlachockaja masa była spolščana, dyk i carskaja palityka ŭ Bielarusi pravodzila dalej palanizacyju kraju. Bielaruščyna, reprezentavanaja sialanstvam i miaščanstvam, stajami blizu biazpraŭnymi, nie znajšła niatolki nijakaha padtrymańnia z boku Maskvy, ale naadvarot, była niščana ũsimi sposabami. Hetak car Mikałaj I zabaraniŭ uŭżyvańnie ŭ kaściołach biełaruskaje movy (1839), addajučy hetkim čynam kaścioł u Bielarusi całkom u polskija ruki, a, takža, usialaki druk pa-biełarusku.

Tolki pašla paŭstaŭnia 1863 h. carski ũrad zdecydavaŭsia na antypolski kurs u Biełarusi.

Ale ũ zmahaŭnia z polščynaj Maskva apirałasia nie na biełaruščynu, a na rasiejščynu, katoruju impartavała siudy z hłybini Rasieji. Biełarusy (naŭpierad prava-słaŭnyja) mieli być tolki aružžam u praviadzieŭni rusyfikacyji kraju. Carskaja palityka, a za jej i rasiejskaja navuka, pačali razhladać biełarusau jak halinu «vialikaha rasiejskaha narodu» i tolki jak na hetkaj chacieli apiorcisia na biełaruskaj masie. Adnak, choć spolščanaja űlachta svajimi paŭstaŭnikami i antyrasiejskaj dziejnašciu dałasia mocna ũ znaki rasiejskamu ũradu, dyk, usiož i pašla 1863 hodu polščyna ũ Biełarusi padtrymoŭvałasia ũradam biez paraŭnaŭnia bolš za biełaruščynu. űto da apoűniaj — dyk i dalej isnavała zabarona druku. Biełaruskija litaraturnyja tvory űrylisia tolki nielehalna ũ rukapisach.

Navat űniasieŭnia ũ Biełarusi pryhodu (1861) niemožna razhladać jak aktu niejkaj sympatyji carskaha ũradu da biełaruskaha sialanstva, bo heta byŭ zakon, vydany dla űsiaje rasiejskaje imperyji. Naadvarot — paraŭnalna drobnaja sialanskija nadzieły, dzieła jakich, u datatku, spolščanyja pany addavali najhoűšyja dvornyja ziemli, vykupyja ciažary, nałožanyja na biełaruskaje sialanstva, űviedčać, űto carski ũrad stajaŭ zaűsiody na staranie polskaje űlachty. Hetym samym jon paddzierżyvaŭ polščynu ũ našym kraju, bo kali-b, zapraŭdy, jahonyja aűviedčaŭnia ab patrebie zmahaŭnia z joju ũ Biełarusi byli űčyrymi, dyk jon praviou-by reformu 1861 h. u intaresie biełaruskaha sialanstva, a nia polskaje űlachty.

Usiož, űniasieŭnie pryhonu ũ Biełarusi stvarała niekatoryja mahčymaűci duchovaha postupu i dla biełaruskaha sialanstva. Z palapšeŭniem mataryjalnaha pałažeŭnia sialanstva — z jaho asiarodździa vychodzie űűto bolš adzinak, katoryja imknucca da zdabyćcia niedastupnaje raniej aűviety. Ale i zdabyuű jaje, jany pieravažna nie mahli zarientavacca ani ũ svajej nacyjanalnaj prynaležnaűci, ani ũ minuűščynie svajho kraju, jakuju razhladali praz pryzmu atrymanaj u rasiejskaj, ci polskaj űkole, navuki. Adnak, asablivaűci biełaruskaje nacyji, jaje bahataja minuűščyna, nie mahli schavacca ad najbolš talenavitych adzinak, űto i dali pačatak zapraŭdnamu biełaruskamu nacyjanalnamu ruchu. Carski ũrad adnioűsia da jaho varoža. Surovyja

pracesy, viažnica, sсыłki byli adkazam ž jaho boku na imknieñni najlepšych synoŭ Biełarusi abudzić svoj narod ž viakovaha snu.

Niekatoryja žmieny rasiejskaje palityki adnosna biełaruskaha ruchu pryniasła revalucyja 1905 h. Najhafaŭniejšym jaje zdabytkam była svaboda biełaruskaha druku choć i ŭ wielmi skromnych raźmierach.

Charakteryzujučy sproby rasiejskaje palityki apiorcisia na biełarusach u baračbie z polščynaj treba žviarnuć uvahu na dziŭny paradoks, što šviedčycy ab palityčnaj biazhramatnaści carskich uradnikaŭ. Imknučysia z adnaho boku da nutranoha scementavañnia «ruskaha» narodu (da jakoha zaliciałasia i biełarusy) i bačučy ŭ biełarusach aporu dla Rasieji ŭ palitycy na Biełarusi, carski ŭrad rabiŭ usio, kab biełarusy žniščycy niatolki matarjalna, ale i duchova. Z dru-hoha boku, razhladajučy polski element ŭ Biełarusi, što składaŭsia iz žmieñki šlachty, jak varožy rasiejskaj imperyji, carski ŭrad, faktyčna, dałažyŭsia da ŭzmacavañnia jaho na Biełarusi i da dalejšaje palanizacyji našaha kraju.

Vojny na Biełarusi.

Z utrataj Biełarušsju (Litvoj) svajej haspadarstvienaj niezaležnaści, a nastupna z dałučeñniem usjaho kraju da Rasiejskaje imperyji, terytoryja Biełarusi była placam najvialikšych europejskich vojnaŭ, viedziennyh tut roznymi narodami. My bačyli, što i ŭ paru svajho niezaležnaha isnavañnia Biełaruš viała wielmi časta vojny, što, niaraz, adbyvalisia na jaje abšary. Ale tady biełaruski narod baraniŭ svabody svajho kraju, u chutkaj adbudovie jakoha pa vajnie była zaintarasavana biełaruskaja ŭlada. Žłuba Biełarušsju svajej niezaležnaści, pryniosšaja «apieku» silniejšaha haspadarstva, niatolki nia zvolniła kraju ad vajennyh žniščeñniaŭ, ale, naadvarot, jašče pavialičyła jich. Sprava ŭ tym, što rujnu prynosiŭ niatolki «vorah», jaki ŭryvaŭsia ŭ kraj, ale i rasiejski «apiakun», jaki biazlitasna paliŭ i niščyŭ kraj, kab pakinuć pracuñiku tolki pustyniu. A pa skončanaj vajnie «apiakun» ani nia rupiŭsia ab adbudavanni kraju, pakidajučy hetuju pracu zhaletamu nasielnicstvu. Tamu vojny, što prajšli praž Biełaruš u paru jaje paniavolañnia, byli ŭ svajich rezultatach asabliva strašnymi.

Tak u časie h. zv. «**Vialikaj Paŭnočaj Vajny**» (1701-1721), jakuju vioŭ car Piotra I iz Švecyjej za «vakno ŭ Eŭropu» dla Rasieji, Biełaruš była placam zmahañniaŭ miž rasiejskaj i švedzkaj armijami. Kraj byŭ

zality rasjejskim vojskam, jakoje vyrožnivałasia asablivym hrabiestvam i žniščeńniami. Rasjejskija kazaki na zahad Piotry I palili biełaruskija harady i sioły. Žycharstva, jakoje vyražala niezadavaleńnie z hetaj rujiny, masava zabivałasia. Aprača taho car Piotra vysyłaŭ masy biełaruskich sialan na budovu novaj stalicy Rasjeji — Pieciarburhu, dzie jany, pracujučy ŭ nialudzkih varunkach, masava hinuli. Car Piotra I z natury svajej wielmi niepaŭstrymany i niakulturny, nie rozumieŭ kastoŭnaści biełaruskich kulturnych, historyčnych pamiatnikaŭ i nišчыŭ jich literalna pry kažnaj nahodzie.

U 1709 h. švedzki karol Karol XII, idučy na Ukrajinu, vyhnaŭ rasjejskuju armiju z Biełarusi. Šmatlikija biełaruskija harady spatkali jaho jak zbaŭcu. Dzieńidzie adžyli nadzieji na ŭznaŭleńnie biełaruskaje haspadarstvienaści, choć švedzkaja armija pryniasła z saboj novyja žniščeńni i kantrybucyji. Pašla pieramohi nad svedami i novaj akupacyji kraju, Piotra strašenna pamšciŭsia nad biełaruskim žycharstvam, asabliva ŭ haradoch, za jahonyja sympatyji da svedaŭ. Pomsta vyjaviłasia ŭ novaj chvali pažaraŭ vialikich biełaruskich miestaŭ i masovych ekzekucyjach.

U časie siamihodniaje vajny i padziełaŭ Rečypaspalitaj (siaredzina i kaniec XVIII st.), rasjejskaje vojska stajała ŭ Biełarusi i choć nie vialo tut vajny, ale zatoje dałasja ŭ znaki z ekanamičnaha hledzišča, zdabyvajučy kantrybucyjami i rekvizycyjami srodki ŭtrymańnia.

Vielmi ciažkija našledki pakinuŭ pa sabie 1812 hod, u jakim Napoleon išoŭ na Maskvu. Palityčnaje značeńnie hetaha hodu abhavorym na jinšym miescy, žviartajučy tut uvahu na rujinu kraju vajnoj 1812 h. Rasjejskaja armija, adstupajučy na ŭschod, nišчыła pa darozie ŭsio, što znachodziła, kab pakinuć Francuzam pustyniu. Iznoŭ-ža, francuskaja armija, zdabyvajučy sabie rekvizycyjami žyŭnaść, niamala pustošyła kraj. Hetyja spustašeńni byli asabliva vialikimi pry adstupleńni «vialikaj armiji» z Maskvy, kali hałodnyja i bosyja francuskija zaŭniery hrabili i zabirali ŭsio, što znachodzili. Dziakujučy zapanavašamu hoładu, niamala vymierła narodu. Mnoha pamiatok biełaruskaje minuščyny i hetym razam było žniščana. Biełaruskija harady, asabliva Smalensk, šmat paciarpieli ad bajoŭ i vyklikanych jimi pažaraŭ.

Nie pašpieŭ kraj jašče zalečyc zniščeńniaŭ, pryniesienych vajnoj 1812 h., jak užo ŭ 1831 h. z pryčyny paustańnia polskaje šlachty ŭ Biełarusi suproč Maskvy kraj staŭsia iznoŭ teatram vajennych dziejańniaŭ. Choć hetym razam vajennyja spustašeńni i nia byli vialikimi, ale zatoje wielmi nmoha narodu vymierła ad chalery, jakaja vybuchła ŭ rasijskaj armiji.

U 1863 h. vybuchła iznoŭ polskaje paustańnie ŭ Biełarusi suproč Maskvy. Hetym razam paŭstali miascami i Biełarusy za svabodu svajho kraju (Kalinoŭski). Biełaruś była jašče raz navodniena rasijskim vojskam. Raspačaty pašla paustańnia Muraŭjovym antypolski kurs u pieršuju čarhu prynios masovaje zniščeńnie biełaruskich pamiatnikaŭ kultury, jakija rasijskija ūradniki razhladali jak astady polščyny ŭ našym kraju.

Tolki pašla 1863 h. nastupiŭ, paraŭnaŭna, daŭšejšy čas supakoju, jaki tryvaŭ da 1914 h. — pieršaj švietnaj vajny. Hetaja vajna, pašla akupacyji niemcami Polšcy, pieraniastasia na terytoryju Biełarusi, dzie blizu try hady stajaŭ front u siaredzynie kraju. Baji, što adbyvalisia tut, vyklikali vialikija zniščeńni siolci haradoŭ. Wielmi mnoha nasielnictva vyjechała na ŭschod u jakašci ŭciekačoŭ ad vajny. Častka jaho pa vajnie viarnułasja ŭ kraj, ale wielmi mnoha žhinula ad hoładu, choładu i kryvavaj rasijskaj revalucyji u Rasieji. Hetaja vajna asłabiła kraj ekanamična i pryniasła, napierad, vializarnaje zniščeńnie biełaruskich lasoŭ, jakija masava vysiakalisia na budovu daroh, akopaŭ i jinšyja vajennyja potreby milionovych armijaŭ. Čas pašla švietnaj vajny choć i prynios narodam Eŭropy karotkatryvały mir, ale dla Biełarusi ŭ svajich skutkach jon byŭ jašče horšy za vajnu. U praciahu dvaccaci ž liškaj hod zachopniki iz spacyjalnaj precyzyjej rujnavali Biełaruś ekanamična, fizyčna, duchova, dzieła čaho čas hety možna nazvać «permanentnaj vajnoj bez vajny». Ekanamična biełaruski narod asłablaŭsia tamu, što ŭ ¾ terytoryji Biełarusi, adyjšoŭšaj da BSSR, była zaviedziena haspadarskaja systema, jakaja nie adkazvała žadańciam biełaruskaha narodu. Fizyčna narod niščeŭsia, dziakujučy biezupynnym masovym pierasialeńciam, abo «dabravolnaj» emigracyji. Duchova — dziakujučy spacyjalnaj palitycy zachopnikaŭ, skiravanaj na zniščeńnie kultury Biełarusi i jaje sieŭbitaŭ — biełaruskaje intelihiencyji.

Palityčnyja padzieji ũ Kraji.

Choć spolščańnie biełaruskaha mahnactva i šlachty i skasavała niezaležnaść Vialikaha Kniastva Litoŭskaha jak biełaruskaha haspadarstva, ale heta nie aznačała, što ũ Vialikim Kniastvie zčežli ũsie prajavy da ũznaŭleńnia haspadarstvienaj samastojnaści. Padobnyja imknieńni zaŭsiody isnavali i siarod spolščanych kiraŭnikoŭ Vialikaha Kniastva, tolki jany manilisia adbudavać hetaje haspadarstva ũ ciesnym sajuzie z Polščaj, razhladajućy jaho jak składowuju častku «Rečypaspalitaj Abydvuch Narodau». Hetyja mahnackašlachockija koły nie chacieli zmahacca z polščynaj u svajim asiarodziz. bo bačyli ũ Polsčy mocnuju aporu dzieła pašyreńnia svajich sacyjalnych pryvilejaŭ koštam biełaruskaha sialanstva i miaščanstva.

Tak u 1794 h. pašla druhoha padzieju Rečypaspalitaj, spolščanaja biełaruskaja šlachta, zmahajućysia suproć Maskvy, zarhanizavała paŭstańnie ũ Bielarusi. Rasiejcy byli vyhny z Vilni i tam utvaryŭsia ũrad, jaki abvieściŭ niezaležnaść Vialikaha Kniastva ũ ciesnym sajuzie z Polščaj, dy prabavaŭ uciahnuć ũ paŭstańnie šyrejšyja masy biełaruskaha sialanstva i miaščanstva tak zachodniaj, jak i ũschodniaj Bielarusi. Adnak hetaja sprobha nie ũdałasia. Pryhniečanyja sacyjalna šlachtaj, hetyja słaži narodu zastavalisia hluchimi na zaklik uradu. Paŭstańnie ũpała tym bolejš, što šlachockija kiraŭniki jaho, choć i karystalisia kličami francuskaje revalucyji, ale ani dumali źmianiac žudasnych pryhonnych adnosinaŭ u Bielarusi, jakija, apirajućysia na Polsčy, sami ũstanavili.

Pašla likvidacyja hetaha paŭstańnia spolščanaje biełaruskaje mahnactva, straciŭszy nacyjonalny hrunt, u abaronie svajich pryvatnych intaresaŭ kinułasja mašava pad apieku rasiejskaha caryzmu, jaki, idućy jamu na spatkańnie, jašće boljš zamacavaŭ pryhon.

Hetak sumna končyłasia pieršaja sprobha ũznaŭleńnia samastojnaści Vialikaha Kniastva z boku spolščanaje biełaruskaje šlachty.

Druhaja, sprobha nastupiła ũ 1812 hodzie. Napoleon, rychtujućysia da pachodu na Rasieju, budavaŭ pieramohu nad joj niatolki na svajej militarnaj sile, ale ũ značaj miery na svajich palityčnych kambinacyjach, ździejśnić jakija maniŭsia. Napoleon naŭpierad chacieŭ adbudavać Polšču, ale ũ jaje etnohraficznych miežach, a nastupna — Vialikaje Kniastva Litoŭskaje. I adna, i druhoje pavinny byli akazać

jamu vajennuju i jinšuju pomač. Aprača taho, Napoleon maniŭsia pieraciahnuć na svoj bok sialanstva i z hetaj metaj zamiaraŭ abvieścić źniasieŭnie pryhonu. Emisary Napoleona jašče da vajny dašledavali adnosiny na ŭschodzie Eŭropy. Adzin ź jich voš što danosiŭ ab nastrojach biełaruskaha sialanstva: «Napoleon moža rachavać na sialanstva, jakoje skłonna stać na staranu pieramožnaj francuskaj armiji, bo jano, takža, latucieje ab svabodzie i aź nadta paznała svajo rabstva, jakoje jość biazlitasnym». Jašče da pačatku vajny niž biełaruskim sialanstvam raspaŭsiudžvalisia čutki, što ŭ prypadku pieramohi nad Rasiejaj usie budú volnymi.

I zapraŭdy, kali armija Napoleona zdabyła Vilnu, ŭ joj utvaryŭsia tymčasovy ŭrad (6. VII. 1812 h.), jaki abvieściŭ niezaležnaść Vialikaha Kniastva Litoŭskaha pad protektaratom Napoleona. Novy ŭrad źviarnuŭsia da nasielnictva z adozvaj, ŭ jakoj zaklikaŭ jaho da supracoŭnictva z uradam. Asablijuju ŭvaŭu pašviaciła adozva sialanstvu. Sprava ŭ tym, što sialanstva, čakajučy z prychođam Napoleona svabody, spyniła adrablaŭnie pryhonu ŭ dvaroch, a ŭ mnohich miascovašćiach prosta raźbiehłasia. Voš-ža nowy ŭrad maniŭsia ŭparadkavać hetuju spravu i zaklikaŭ sialanstva viarnucca ŭ dvary i vykonvać svaje abaviazki dalej. Hetkim paradkam urad nia dumaŭ skasavać pryhonu i pajści na spačkaŭnie sialanskim žadaŭniam. Hetaha było dosyć, kab prajhrać spravu. Sialanstva adchisnułasia ad uradu, zarvała rekrucki nabor, nie dało patrebnych srodkaŭ żyŭnašćci, a ŭ niekatorych miascovašćiach (jak u Viciebsčynie, Mienščynie i Mahiloŭščynie) padniało adkryty bunt. Nie znajšoŭsy apiryšča ŭ narodzie, urad apynuŭsia ŭ biazpomačnym pałažeŭni i praisnavaŭ tolki da taje pary, kali ŭ Bielarusi było francuskaje vojska.

Uznaŭleŭnie samastojnaści Vialikaha Kniastva pry Napoleonie było apošniaj sprobaj z boku lepšych adzinak zdenacyjanalizavanaj biełaruskaj šlachty adnavić byłyja tradycyji biełaruskaje haspandarstvienašet, choć i ź jinšym kulturnym źmiestam. U paraŭnaŭni z hodam 1794 sprobja 1812 h. mieła adzin charakterny mament. U deklaracyji ŭradu Vial. Kn. Litoŭskaha z 1812 h. nie havaryłasia ŭžo ab viečnaj, nierazyruŭnaj suviasi Vialikaha Kniastva z Polščaj, a zatoje padčyrkvałasia hetkaja suviaź z Francyjaj (pad protektaratom

Napoleona). Hetkim paradkam urad Vialikaha Kniastva imknušsia ũniezaleźnica ad Polšcy i Maskvy i apiorcisia na Francyju.

U 1863 h. u Bieľarusi vybuchľa procimaskoŭskaje paŭstańnie. Hetaje paŭstańnie mieľa padvojny charakter. Z adnaho boku spolšćanaja bieľaruskaja šlachta pajšľa ũ lasy pad polskim ściaham, ale z druhoha — vybiľasia naŭźvierch novaja siľa, bieľaruskaja, jakaja pieršy raz, pašla dvuchsohadovaj niavoli, siabie zamanifestavaľa. Pavadyrom hetaj novaj siły byŭ viedamy bieľaruski nacyjanalny hieroj Kastuś Kalinoŭski. Imknućysia da adbudovy zapraŭdňaj bieľaruskaj haspadarstvienašci ũ jaje histaryčnych mieźach, Kastuś Kalinoŭski rozumieŭ, što ũ baraćbie za heta niemahćyma ũžo apiracca na šlachockim elemencie, jaki poŭnašciu zbankrutavaŭ, ũ tolki na šyrokich bieľaruskich narodnych masach, a naŭpierad na sialanstvie i miašćanstvie. Tamu Kastuś Kalinoŭski, staŭšy dyktataram Bieľarusi, u svajich adozvach jak raniej u nierehularna vychodziŭšaj «Muźyckaj Praŭdzie» źviartaŭsia tolki da bieľaruskaha narodu. Havoračy ab palityčnych planach Kastusia Kalinoŭskaha treba padćyrknuć, što jon, imknućysia da ũznaŭleńnia bieľaruskaj haspadarstvienašci, vystupaŭ varoźa tolki suproć Maskvy, pakidajučy na staranie Polšću, katoraja pryniesľa bieľaruskamu narodu tolki źła. Ale heta tľumačycca adzina taktyčnymi mamentami. Polšća zmahaľasia tady, takźa, z Maskvoj, byľa sama ũ niavoli i nie praćstaňala saboj tak vidavočnaha voraha, jakim byľa Maskva.

Hety pieršy paryŭ bieľaruskaha narodu da adbudovy svajho haspadarstva konćyŭša, jak i treba byľo čakać, katastrofaj. Rasieja zdušyľa hetaja paŭstańnie, a sam Kalinoŭski byŭ paviešany ũ Vilni na Łukiskim placu.

Lišnie rana pryšľa heta sproba dla bieľarusaŭ. Nia byľo jašće nacyjanalna vyrablenaha hramadzianstva, a sialanskija masy intarasavalisja adzina tolki sacyjalnymi pytańniami. Z nacyjanalnaha hledzišća heta byľa jašće zusim ciomnaja masa. A ũ baraćbie za svaju haspadarstvienašć decyduje naŭpierad nacyjanalnaja śviedamašć masaŭ. Jakby nia byľo, ale hierojski čyn Kastusia Kalinoŭskaha pakinuŭ pa sabie hľybokija našledki. Ad jahonaje śmierci datujucca paćatki tvareńnia novaj nacyjanalnaj bieľaruskaj ideolohiji. Śviedamyja nacyjanalna intelihientnyja adzinki starajucca zbudavać apiorty na

etnografičných, ekanamičných, linhvistyčných, histaryčných i kultur-nych asnovach bieľaruski palityčny ťvietapahlad. Pieršyja probleski jaho my bačym u Franciška Bahuševiča, jurysta z adukacyji, udzielnika paŭstańnia 1863 h. Bahuševič, kali i nia znaŭ asabista Kalinoŭskaha, dyk, napeŭna, viedaŭ ab jahonaj roli, ab źmiešcie jahonych adozvaŭ, naahuť ab jahonych palityčnych pahladach. Pašla Bahuševiča bieľaruski palityčna-nacyjanalny ruch raźvivaŭsia ťstoraz macniej u ťšyryniu i ũ hľybiniu. Ale da mamentu, kali jon kančatkova skankretyzavaŭsia ũ niezaleźnickaj formie, hety ruch pieraźyŭ h. zv. federalistyčnuju stadyju, palahaŭšuju na tym, ťšto Bieľaruť, jak palityčny tvor, mieľa-buvajšci ũ vialikuju rasiejskuju federacyju, abo ũ federacyju z Polščaj. Pieršy pahlad ťšyryŭ časapis «Homan» — vydavany ũ Pieciarburhu Bieľarusami, ale pa rasiejsku, bo pa bieľaruskju druk byŭ zabaronieny. Druhi pahlad nie vyraźausia specyjalna ni ũ jakim orhanie, ale ũ bieľaruskaj tvorčašci niekatorych pišmieńnikau ťšlachockaha pachodźańnia jon prabivaŭsia. Heta federalistyčnaja ideja vystupała aź da rasiejskaj revalucyji 1917 h., choć pobac ť joj davoli bujna raźvivaŭsia i niezaleźnicki kirunak, naŭpierať u pryhozym pišmienstvie.

Rasiejskaja revalucyja 1917 h., z hledzišča razvoju bieľaruskaje palityčna-nacyjanalnaje ideolohiji, pryniasła velmi vialikija źmieni. Narody byľoťje Rasieji, stajaŭšyja z hledzišča nacyjanalnaje ťšviedamašci vyšej za bieľarusau, parvali ť isnavaušymi, takźa i ũ jich, federalistyčnymi tendencyjami i abviešcili svaju niezaleźnašć ad Rasieji. Toje samaje nastupiła i ũ bieľarusau. Užo Ťsiebieľaruski Kanhres 1917/1918 h. u Miensku, na jaki źjechaťasia kala 2000 pradstaŭnikou bieľaruskaha siakanstva, bieľaruskich źauńieraŭ z b. ra-siejskaje armiji, intelihiencyji, blizu pouńašciu vykazaŭsia za nieza-leźnašć Bieľarusi i parvańnie ťšialakich svuziaŭ z Maskvoj. Hety Kanhres vydzialiŭ z siabie h. zv. Radu Bieľaruskaj Narodnaj Respubliki, a apošniaja prezydyjum, jaki mieŭ spaŭniać abaviazki bieľaruskaha ũradu. Rada Bieľaruskaj Narodnaj Respubliki 25. III. 1918 h. u Miensku abviešcila farmalna niezaleźnašć Bieľarusi, dajučy hetym pouńaje afarmleńnie bieľaruskaj palityčna-nacyjanalnaj ideolohiji.

Sproba ũviadzieńnia ũ žyćcio hetaje vialikaje pastanovy i hetym razam, adnak, nie ũdaťasia, pamima nadzvyčajna spryjajučych abstavinaŭ. Haľoŭnaj pieraškodaj byľo niedastatkovaje nacyjanalnaje

úsviedamleńnie šyrokich biełaruskich masaŭ, jakija zalivała nastupajučaja z uschodu bałšavickaja prapahanda. Usiož, nacyjanalnaje úsviedamleńnie było dastatkova silnym, kab dzie ũ jakich miašćinach pchnuć hetyja masy na zmahańnie za palityčnuju niezaležnašć Kraju. Na pieršym miescy stajić tut h. zv. Sluckaje vystupleńnie ũ 1920 h. suproč bałšavikou. Pryjmaŭšyja ũ jim udziel sialanskija masy zmahalisia užo pad šćiahami niezaležnaj Biełarusi.

Sacyjalnyja adnosiny.

Šlachta.

U trecim peryjodzie šlachockaja masa ũ Biełarusi karystałaŭsia užo tymiž pravami, što i mahnactva. Miž joj i mahnactvam nia było jurydyčnaje roźnicy, a tolki ekanamičnaja, bo mahnaty zachavali vialikija dvary, tady jak miž šlachtaj možna było spatkać šmat biež-ziamielnych.

Užo pad kaniec druhoha peryjodu ekanamičnaje pałažeńnie ziemlasobńnikaŭ pahoršyłaŭsia z tej pryčyny, što biełaruskim chleb pastupova traciŭ važny rynek zbytu — Zachodniuju Eŭropu, dzie raźvivałaŭsia svaja zbažovaja haspadarka. Dziela hetaha šlachta žviarnuła svaju ũvahu na novyja haliny sielskaje haspadarki i, naŭpierad, na pradukcyju harełki. Hetaja harełka pradavałaŭsia sobskamu sialanstvu ũ h. zv. karčmach, jakimi pakryłaŭsia ũsia Biełarusi.

Dvornyja ziemli šlachta pačala razdavać u hrašovuju arendu sialanam. Apošniaja asabliva pašyryłaŭsia ũ XVIII st. Dziakujučy pierajmańniu zachodnaeŭropejskich upłyvaŭ i zvyčajaŭ, biełaruskaja šlachta pryzvyčajilaŭsia kuplać zahraničnyja manufakturnyja tavyary, na što vydavała mnoha hrošy. Kab jich zdabyć, jana ũžvinčyvała arendnuju płatu i adbirala ũ sialan sobskija ziemli, što jany ad viakou mieli.

Ekanamičny kryzys pieršaj pałovy XVIII st. zmušaŭ šlachtu, jak zaciemlena, šukać roznych žarołaŭ dachodu. Jana ciahnuła dachody niatolki z karčmaŭ, ale abkładała zborami na svaju karyšć młyny, pivavarni, saładoŭni, syravarni. U kancy vytvaryŭsia stan, u jakim sielanin, dy, i horad, apynulisia ũ poňnaj haspadarskaj zaležnašći ad šlarchy.

U druhaj pałovy XVIII st. haspadarskaje pałažeńnie šlarchy pacało palapšacca. U suviazi z ekanamičnym pieravarotam u Anhliji ażyviŭsia vyvaz zbožža z Biełarusi. Ażyviŭsia, takža, handal lesam. Paŭstała

nieabchodnaść intenyfikacyji ślachockaha haspadarstva, bo jana apłaćwałasia. Adnak pryhonnjya adnosiny, byušyja bazaj ślachockaha haspadarawańnia, nie mahli pryčynicca da pavialičeńnia vydajnaści dvoru. Dziakujučy hetamu, u druhoj pałowie XVIII st. nahladajecca ũsio čaściej źjavišča, što ziemlasobńniki pakidali sabie časć dvornaje ziamli, jakuju abrablali najmitami, a reštu razdavali za čynš sialanam, abo biezziamielnaj ślachcie.

Błahoje ekanamičnaje pałažeńnie kraju prymusiła ũradavyja dziejniki Vialikaha Kniastva stać na ślach protekcyjonizmu z metaj raźvićcia pramysłaũsici kraju. U 1764 h. była skasavana volnaść ślachty ad myta. Heta adrazu palepšyła handlovy bilans Biełarusi. Nastupna, ũradavyja koły i pryvatnyja adzinki prystupili da arhanizacyji pramysłaũsici kraju. Tak u Horadzienskim paviećie tahačasny padskarbnik Vialikaha Kniastva Tyzenhauzen zarhanizavaũ h. zv. manufactory. Jon zaprasiu čužackieh majstroũ, a zvyčajnaja rabotnickaja siła składałasia z pryhonnikaũ. Tyzenhauz załażyũ śmat mielnicaũ vadzianych i vietranych masłabojniaũ, saładoũniaũ, pivavarniaũ i roznych manufakturaũ jak, prykladam: załatuju, sukonnuju, pałatnianuju, llanuju, čyhunuju, buřavak i ihořak, aružejnju, napilnikaũ, stalnych pryřadaũ, vyrabaũ z žaleznaje miedzi, sukonnuju ũ Bieraśsci, žalezavyrobny zavod u Bieraści. Hetyja manufactory mieli na mecie zdavaleńnie potrebaũ u vyšmienavanych tavarach sobskaha nasielnictva. Ž ciaham času jany, adnak, padupali, bo nie akazałasia srodkaũ na jichnaje ũtrymańnie. Miascovy rynek, dziakujučy zapryhonieńniu sialaństva, abmiažoũvaũsia, blizu vyklučna, da ślachty i byũ mały.

U 1757 h. kniaź Michał Radziwił załażyũ u Słucku viedamuju fabryku pajasoũ, dzieła zamieny pajasoũ, pryvožanych z Persiji i Turečcyny. Na fabrycy pracavali rabotniki z volnaha najmu. U 1792 h. jana pierastała isnavać.

U 1790 h. Chraptovič załażyũ u Višnievie pieršuju ũ Biełarusi domiennuju pieć (dzieła vytaplivańnia z rudy žaleza), ale praz čatyry hady jana, u suviasi z vajennymi dziejajanniami, pierastała isnavać.

Jak bačym, ślachockija sproby ũpramysłaũleńnia Biełarusi končylisia niaũdała. Ślachta, naũpierad, nie zajmałasia hetym pavažna, razhladajučy pramysłaũsć jak bočny zaniatak, a pa druhoje, što

hafoŭnaje — dziakujučy pryhonnym adnosinam u Biełarusi, jana nie maŭla znajšči dastatkovaha rynku dzieła zbytu svajich tavaŕaŭ. Ab skasavaŭni-ž pryhonu šlachta, navat i dumač nie chacieła.

Z daŭčeŭniem Biełarusi da Rasieji ekanamična-jurydyčnaje paŭažeŭnie šlachty blizu nie źmianiašasia. Pryvileji rasijskaha dvaranstva byli ũ kancy kancoŭ pašyrany i na społščanuju biełaruskuju šlachtu, dziakujučy čamu jana čułašia ũ Rasieji niahorš za rasijskaje dvaranstva. Rasijski ũrad niatolki zatrymaŭ u Biełarusi pryhon, jak ekanamičnuju bazu šlachoctva, ale jašče jaho zavajstvyŭ. Šlachta dostała prava ssyłki pryhoŭnikaŭ u Sibir i addavaŭnia jich u rekruty.

Majučy zahvarantavanuju ekanamičnuju bazu i šnavaŭnia, šlachta ũ Biełarusi nie vystupała z procirasiejskimi petyčyjami, a abmia-žoŭvašasia tolki da ŭžadanej svabody dla katalickaje viery, polskaje movy ũ Biełarusi jak uradavaje, dy zachavaŭnia miascovaha pryvatnaha prava i prava vybaru miascovych uradnikaŭ iz šlachockaha asiaroždzia. Urady Kaciaryny II, Paŭły I i Alaksandry I išli na spatkaŭnie šlachockim ŭžadaniem. Alaksandra I zaŭažyŭ, navat, u Vilni polski universytet, u jakim vyučyšasia krajovaja šlachta. Hety universytet byŭ najvaŭnziejšym vohniščam i fundamentam polščyny ũ Biełarusi. Byŭ jon svajho rodu ašvietnym uradam i mieŭ prava adčyniać zaleŭnyja ad siabie siarednija i niŭežšyja školy. Hetaje prava społščanaja šlachta šyraka vykarystała dzieła palanizacyji kraju.

Majučy ekanamičnaje i kulturnaje ŭžycio ũ svajich rukach, polskaja šlachta ũ Biełarusi imknušasia čas ad času i da poŭnaha palityčnaha vyzvaleŭnia ad Maskvy. Zhetul dva paŭstaŭni — u 1831 i 1863 hh. Likvidujučy apošniaje carski ũrad vyznačyŭ u Biełaruš hieneraŭ-hubernataram hr. Muraŭjova, jaki ŭziaŭšia davoli enerhična za čystku šlachty, pryjmaŭšaj udziel u paŭstaŭni. Adny paŭstancy byli paviešany, hafoŭnuju masu jich, adnak, Muraŭjou vysłaŭ u Sibir na raboty. Ale chutka nastupila adpruŭžanie. Pravodziačy skasavaŭnie pryhonu ũ Biełarusi, carski ũrad uŭo stajaŭ pa staranie šlachty. Za Alaksandry III rasijski ũrad pryŭniaŭ niekatoryja miery prociŭ rymakatalickaha kleru na Biełarusi, jaki staŭšia viernym bastyjonam polščyny z vyzraznymi vajaŭničnymi ryskami. Ekanamična-jurydyčnaje paŭažeŭnie šlachty ũ hafoŭnych asnovach carskim uradam nikoli nia byŭo zakraniena.

Dziakujučy carskaj palitycy, šlachta, pobač z žydami, da kanca carskaj Rasieji ũtrymała svoj stan uładańnia ũ Biełarusi. Nia było heta nijakaj zasluhaj ž jaje boku, a tolki vykarystańniem rasiejskaje apieki.

Rasiejskaja revalucyja 1917 h. pryńiasła i žmieny ũ hetym stanie rečaŭ. U časci Biełarusi, adyjšoušaj da SSSR, šlachta pierastała isnavač jak sacyjalny słoj, a ũ Zachodnij Biełarusi, adyjšoušaj da Polšcy, jana, choć i straciła specyjalnyja stanovyja pryvileji, ale zatrymała, pobač z žydami, u svajich rukach ekanamičnaje žyćcio kraju aź da kanca Polšcy (1939).

Miaščanstva.

Upadak biełaruskaje haspadarstvienašci i pašyreńnie polskich upłyvaŭ pryčynilisia da zaniapadu biełaruskich haradoŭ. Vonkavyja formy arhanizacyji administracyji ũ haradoch zastalisia tyja samyja, što i ũ druhim peryjodzie, ale niź zapraŭdnym i jurydyčnym pałažeńniem haradoŭ była vialikaja roźnica. Tak haradzkija ũstanovy — mahistry — vyradzilisia. U spravy haradoŭ ũstady ũmiešvalisia haspadarskija (karaleŭski) starasty, jakija byli faktyčnymi ũladarami haradoŭ. Polskaja šlachockaja palityka daviata nasielnictva haradoŭ, za vyniatkam žmieńki najbahaciejšych i najupłyvoŭšych adzinak, da poŭnaje nendzy. Majtborskaje prava było da ũsluhaŭ tolki hetaj žmieńki. Jano paraližavała prajavy svabodnaje inicijatwy z boku šyrejšych słažoŭ miaščanstva tak u handlu, jak i ramiašle. Usio haspadarskaje žyćcio miaščanstva było zrehlamentavana i skavana statutami, narušeńnie jakich ciahnuła za saboj roznyja kary. Pavodle hetaj rehlamentacyji teoretyčna prava zaniatku handlem prysluhoŭvała tolki kupieckim hildyjam, a prava zaniatku ramiašom — tym ramiešnikam, što byli ũpisany ũ cechi. Zhodna z majtborskim pravam usie žychary horadu, mieŭšyja dom, abo handlavaŭšyja, padlahali jurydsykeji mahistratu. U zapraŭdnasci, adnak, haradzkoj jurydsykeji padlahali tolki miaščanie. Šlachta, sialanie i paddanyja duchoŭnych ziemiaŭšnikaŭ byli volnymi ad haradzkoj jurydsykeji. Hetyja hrupy nasielnictva zajmalisia, takža, handlem i ramiašom, ale nia niešli abaviazkaŭ adnosna horadu. A dziela taho, što jich było šmat, dyk harady wielmi ciarpieli z hetaje pryčyny.

Ekanamičnyja pravy haradoŭ rabilisia ūsio bolš niavyraznymi, bo starasty nie źviartali na jich ūvahi i kiravali horadam pavodle svajho ūzhladu.

Pryniesienaja z Polsčy ū XVII st. relihijnaja nietolerancyja adbiľasia wielmi škodna na ŷyćci haradoŭ. Polski vajujućy katalicyzm u svajej baraćbie z pravastaŭjem dabiŭsia zabarony pravastaunaj čaści miaščanstva, ŷto tvaryľa ūsiudy balšyniu haradzkoħa nasialeńnia, zajmać, navat z vybaru, stanoviščy ū mahistratach. Ūsie duchovyja intareisy miaščanstva zvodzilisia da relihijnaje baraćby.

Šlachocki polski ūrad aštablaŭ ekanamičnuju siľu haradoŭ jašče i tym, ŷto najbahaciejšym miaščanam pryznavaŭ ŷlachocťva, dziakujućy čamu jany vyľamvalisia z haradzkoj jursydykcyi, nie panosiaćy ū konsekvencyji ūžo ciažaraŭ na karysć horadu. Hetyja ciažary prymušana byľa pakryvać rešta haradzkoħa nasialeńnia.

Mahistraty časta abkladali dadatkovymi zborami miaščan, paľažeńnie jakich i biez taho byľo ciažkim. Praŭda, haspadar (karol) Aŭgust II dekretam 1742 h. zabaraniŭ hetkija zboty, ale hety dekret vialikšaha praktyčnaha znaćeńnia nie mieŭ. Nia miezĩaćy na ūsie adjemnyja baki cechavaha ľadu, ramiešnickija staji ū Vilni, Poľacku, Mahilovie, Miensku, Viciebsku i jinšych miestach rupilisia pierad uľadami ab adčynienni novych cecham, ab paćvierdžeńni starych i novych cechavych statutaŭ. Imknilisia da hetaha, haľoŭna, padmajstry, jakim staľasia praktyčna niemahčynym zdać ekzamien na majstra. Hetyja padmajstry byli faktyčna kvalifikavanaj rabočaj siľaj dla majstroŭ. Ale i jany trymalisia cechavaha ľadu, kab abaranicca ad kankurencyji «partačoŭ» — niacechavych ramiešnikaŭ, naplyvaŭšych u harady i abnižaŭšych zarabotki.

Dziakujućy vuzkomu rynku zbytu tvaraŭ u horadzie cechavyja majstry vyaždzali z horadu na kirmašy ū roznyja miaščiny dzieła pradaży hetych tvaraŭ.

Naahuľ-za treba skazać, sto cechavy ľad u miestach kalandieŭ i zatrymoŭvaŭ razvoj horadu. U samych cechach ź ciaham času paŭstali wielmi napružanyja adnosiny miž padmajstrami, majstrami, staršymi i maľodšymi majstrami, pravastaŭnymi i katalikami.

Kupieckija hildyji zarhanizavalisia ūva ušich vaźniejšych haradoch. Ab jichnim isnavańni ū Vilni, Bierašci, Viciebsku, Poľacku, Mahilovie

i Miensku majem peŭnyja danyja. Kupiectva wielmi mocna dziaržaŭasia svajich hildyjaŭ. Z pomačču jich jano maniŭasia abaranić haradzki rynek ad zachapleńnia jaho ziemiaŭšańnikami, jakija vysyŭali ŭ horad dziela pradaży tawary, vyrablenyja jichnimi paddanymi «partačami»-ramiešnikami. Ale nie zwažajučy na poŭnaje padtrymańnie hildyjaŭ mahistratami, jim nie ŭdaŭsiasia abaranić manapolu na handal u horadzie ad kankurencyji ziemiaŭšańnikaŭ.

Cechi ŭ trejcem peryjodzie z hledzišča potrebaŭ ekanamičnaha razwoju horadu ihrali adjemnuju rolu. Jany zatymohly razvoj viaskovaha i haradzkoaha ramiasŭa i handlu. Dziakujučy hetamu, harady biadnieli. Časta prychodziŭsiasia zvalniać mnohija z jich ad padatkaŭ, jakich jany nie byli ŭ stanie zapłaćić.

U 1776 h. majtborskaje prava było zatrymana tolki ŭ najvialikšych miestach Biełarusi (Vilni, Trokach, Lidzie, Navahradku, Vaŭkavysku, Pinsku, Mazyry, Bieraści i Horadni), a ŭ jinšych skasavana. Harady biez majtborskaha prava byli addadzieny pad kontrolu starastaŭ.

Pašla daŭčeńnia Biełarusi da Rasijsi jurydyčnaje pałažeńnie haradoŭ i haradzkoaha nasialeńnia zastaŭsiasia biaz źmieny. Horad zachavaŭ svaje raniejšyja pravy i pryvileji. Ale z pašyreńniem na Biełarus ŭ h. zv. «Daravanaj hramaty haradom 1785-h.» haradzkoaha administracyja była arhanizavana pa novamu. Uviedzieny ŭ haradoch «Zakon ab ramiešnikach» zachavaŭ cechavuju arhanizacyju ramiešnikaŭ, ale skasavaŭ zamknionaść cechaŭ i tyja ŭmovy, što abmiažoŭvali padmajstram zdabyćcio nazovu majstra. Z ciaham času razvoj miestaŭ pajsŭ u kirunku poŭnaha skasavańnia siared-niaviečnych cechaŭ.

Z nacyjanalnaha hledzišča harady Biełarusi astavalisia, pamima relihijnaha padziela i kaŭatni, biełaruskimi. Tolki ad kanca XIX st., dziakujučy naplyvu rasijskaha elementu i pašyreńniu rasijskaha školnictva ŭ jich pačala ŭzrasać rusyfikacyja, asabliva siarod pravasłaŭnaha miaščanstva. Pakinienaja polskim ksiandzom katalickaja časć miaščanstva postupova polšczyłasia. Pašla švietnaj vajny harady Biełarusi mocna źmianili svajo nacyjanalnaje abličča, dziakujučy vializarnaj masie bałšavicka-polskich uradnikaŭ i handlaroŭ, nasyŭnych u jich, školnictvu i pierašledavańniu ŭsiaho biełaruskaha.

Sialanstva.

Paŭažeńnie sialanstva ũ trej cim peryjodzie značna pahoršyła sia. Spolščanaja biełaruskaja šlachta, idučy za prykładam polskaje, imknuła sia da pavialičeńnia pryhonnnych abaviazkaŭ sialanstva z adnaho boku i pamaleńnia sialanskich ziarnielnych nadziełaŭ z druhoha. Pryhonnaje sialanstva z hledzišča rodu panošanych ciažaraŭ dzialiała sia na dźvie hrupy: ciahłyh i cynšavikoŭ. Ciahłyja tvaryli najvialikšuju masu pryhonnaha sialanstva. Pryhonnaja abaviazki sialan mierylisia tej kolkašciu času, jakuju pryhońnik pavinien byŭ addavać svajmu panu. U adnych dvaroch kolkašć dzion panščyny ũ tydzień była adna i taja samaja ũ praciahu hodu, a ũ jinšych jana była roznaj uletku (daŭžejšaj) i zimoj (karaciejšaj). Pryhonnny dzień uletku liečyła ad uschodu da zachodu sonca, a zimoj jon pačynaŭsia nadouha pierad uschodam sonca.

U Zachodniaj Bielarusi 6 dzion pryhonu na tydzień było zvyčajnym źjaviščam. Uva Ŭschodniej spatykała sia nižejšaja norma. Pryhonnaja dni dzialilisia na mužčynskija j žanockija. Hetkim paradkam panščyna ũ hetym peryjodzie była ũdvaja vialikšaj, jak u kancy druhoha. Na panščynie pryhońniki vykonvali uštu bjačučuju rabotu ũ dvary iz svajim žyvim i miortvym inventaram. Aprača panščyny, kažnaja sialanskaja siamja abaviazana była vychadzić na dadatkovyja raboty (zhony, tałoki, šarvarki i h. d.). Hetyja dadatkovyja raboty, časam, składali ũ hod 15 dzion.

Adrablajučy pryhon, kažny sielanin dastavaŭ «urok», jaki pavinien byŭ vykanać za dzień, a kali nie pašpiavaŭ, dyk musiŭ adrabić u jinšy, volny ad panščyny, dzień. Uletku sialanie vykonvali roznyja raboty na poli, a vosieńniu małacili zbožža. Usie haspadary abaviazany byli adbyvać «starožu» nočču, abo praz uvieš dzień panskaje majemaści. Časam jana ũvachodzila u skład panščyny, ale, zvyčajna, była apryčonaj pavinnašću. Pryhońnik moh, časam, adkupicca ad jaje. U dvaroch, jakija viali lasuju haspadarku, pryhońniki abaviazany byli adbyvać lasuju pavinnašć. Žančyny abaviazany byli, aprača taho, adbyvać specyjalnaja žanockija pavinnašći jak pradzieńnie, tkańnie, praca ũ harodzie, trasieńnie hnoju i h. d. Žanockija pracy byli velmi roznarodnyja.

Ale abaviazki sielanina nie abmiažoūvalisia tolki da adbyvańnia panščyny. Kažnaja haspadarka pavinna była jašče płacić h. zv. čynš hrašmi ad 5 da 12 załatych u hod z paŭtałoki. Aprača taho, prahavitaść panou dachodziła da takoj stupieni, što sielanin pavinien byŭ dawać jašče panu roznyja daniny ũ natury iz svajej ziamli, jak hryby, miód, łyki, harechi, piańku i h. d. Hetkim paradkam polskija i rasiejskija pany byli davioušy pryhon da miežaŭ, jakich užo pierajści było niemańčyma.

Pałażeńnie cynšavikoŭ było krychu lepšym. Płaciaćy panu čynš za ziamlu, jany byli svabodnyja ad pryhonu. Ale heta svaboda była ũmoŭnaj. Pan kažnaj chviliny moh zrabić čynšavika pryhońnikam. Raźmiery čynšu byli roznyja ũ roznych časemach Biełarusi. Na ũschodzie jon byŭ siarednia kala 10-12 rubloŭ z vałoki, na zachadzie — ũdvaja bolšy. Pracent čynšavikoŭ byŭ, paraŭnalna, niaznačny.

Abaviazak sielanina płacić panu roznyja daniny hrašmi zviazvaŭ jaho z ryńkam, ale i tut pan nakładaŭ svaju ruku na sielanina; niekatoruju časć zboźža sielanin byŭ abaviazany adpradać panu pa ũstanoulenaj canie, a niekatoryja produkty jon moh kupić tolki ũ pana, a nie na ryńku, jak sol, harełka i inšyje. Pany zmušali svajich sialan maľoć chleb abaviazkava ũ pańskim młynie.

Pryhonnyja abaviazki vyznačalisia zaležna ad wieličyni sialanskaje haspadarki — ziamielnaha nadzielu i kolkaści chatniaje rabočaje żyvioły. Kali sielanin ma mieu zusim żyvioły, dyk adbyvaŭ piešuju pavinnaść. Babyli (kutniki) — bieźziamielnyja — byli svabodny ad panščyny, ale pavinny byli płacić panu čynš. Pany układali ũ svajich dvaroch «ustavy», reklamantavaušyja ũsio haspadarskaje žyćcio dvoru i pryhońnikaŭ. Sielanin byŭ pazbaŭleny jakojkolecy jurydyčnaje abarony. Jon całkom zaležaŭ ad pana, jaki moh rasparadżacca jim jak chacia. Pan mieu prava žyćcia i śmierci nad jim. Pany źniščyli, navat, isnavaušy tysiaci hod, zvyčaj adbyvańnia kopnych sudoŭ, jakim koliś padlahali ũsie staji nasielnicтва i jaki byŭ najmacniejšym srodkam abarony sialanskich pravoŭ, usankcyjanavany zakonami (Litoŭskimi Statutami).

U najlepšym, paraŭnalna, pałażeńni znachodzilisia sialanie ũ dvaroch haspadara (karala), jakimi administravali starasty. Dziařžaŭca-starasta nia moh źmianić ustanoulenych pry pieradaćy jamu starastva abaviazkaŭ sialan, upisanych u inventar, śpisyvany pry

pieradačy. U praktycy, adnak, starasty davoli časta źmianiali inventory. Haspadarstvienyja sialanie dzialilisia, takža, na ciahłych i cynšavikoŭ. Panščyna i tut dachodziła časta da šaści dzion z paŭvałoki. Čynšavikoŭ haspadarstvienych było najbołš uva ūschodniej čaści kraju, dzie jany značna pieravyšali kolkasna ciahłych.

Z dałučeńniem Biełarusi da Rasieji pałažeńnie pryhonnaha sialanstva jašče bołš pahoršyłaſia. Kaciaryna II pryznała panom prava žyćcia j śmierci nad sielaninam, prava sylańnia jako ū Sibir, abo addavańnia ū rekruty za niepastuchmianaść i roznyja «prastupki». Roznyja fizyčnyja zdzieki razumielisia sami saboj. Aprača taho, rasiejski ūrad pryznaŭ rasiejskim abšarnikom, jakim razdavaŭ vializarnyja abšary ū Biełarusi, prava na vysialenie biełaruskich sialan u jichnija dvary ū Rasieji. Masy sialan byli hetkim čynam pieraviedzieny ū Rasieju. Rasiejskija pany zaviali ū Biełarusi, podle rasiejskaha zvyčaju, handal sialanami. U rasiejskim Nižnim Nouharadzie adbyvalisia specyjalnyja masovyja kirmašy, na jakich pradavalisia biełaruskija sialanie. Nia dość hetaha. Rasiejski ūrad abłažyŭ usich pryhonnnych sialan u Biełarusi padušnym padatkam pa 70 kapiejek z dušy, što pry ubożych sialanskich dachodach było niaznosnym ciažaram, suproc jakoha pratestavali, navat, polskija pany. Dziela taho, što pryhon u Rasieji byŭ značna ciažejšy, jak u Biełarusi, u svajim casie ū Biełarus ūciakała šmat rasiejskich sialan. Vošža z dałučeńniem Biełarusi da Rasieji rasiejskija pany chacieli viarnuć nazad jich, adnak rasiejski ūrad, nia chočučy dražnić polskaje šlachty, nie advažyŭsia na hetuju mieru.

Hetkaje biezradziejnaje pałažeńnie sialanstva ciahnułaſia da 1861 h., u jakim car Alaksandar II vydaŭ zakon ab skasavańni pryhonu i nadzialeńni sialan ziamloj. Hety zakon u Biełarusi praktyčna byŭ uviedzieny ū žyćcio ū siamidziasiatyach hadoch minulaſia stahodździa. Sialanie dostali asabistuju svabodu i nievialikija haspadarki, vykrajenyja z dvornych zielaŭ. Pany vyznačali na hetuju metu najhoršuju ziamlu. Za atrymanyja nadzieły sialanie abaviazany byli panosić u praciahu dziasiatkaŭ hadoŭ wykupyj ciažar.

Hety fakt u žyćci biełaruskaha sialanstva mieŭ vialikaje značeńnie, choć jon i nia byŭ praviedzieny tak, jak chaciela sialanstva.

U adkaz na pryhniečannie z boku panoŭ sialanstva nie adzin raz padyjmała paŭstaŭni. Jany nia byli arhanizavanyja i nasili sparadyčny charakter. Asnoŭnymi matyvami paŭstaŭniaŭ byli momenty nacyjanalna-relihijna-sacyjalnaha charakteru.

Tak, kali švedzkaja armija Karala XII prachodziła praž Biełaruš na Ukrajinu, biełaruskaje sialanstva vykarystała dzie ŭ jakich miascoch hety moment dziela baračby z polskimi panami i ksiandzami. U šmatlikich dvaroch adbyvalisia sialanskija vystupleŭni. U 1701 h. vybuchła paŭstaŭnie sialan u Słonimskim starastvie. Sialanie vyhnali ekanomaŭ, zachapili svabodnyja ziemli, zasiejali jich i admovilisia płacić sobśnicy rentu.

Asabliva vojstrym było vystupleŭnie sialan u 1740-44 hh. u Kryčaŭskim starastvie, naležaŭšym Radziwiŭ (hetaja, niekali znatnaja biełaruskaja familija, była ŭ hetym časie ŭžo z usim spolščanaj). Zhodna z zahadam apošniaha była praviedziena revizija starastva z metaj pavialičeŭnia jaho dachodaŭ. Byli nałożany novyja ciažary niatolki na sialan, ale, navat, na drobnuju biełaruskuju šlachtu i sielskaje duchavienstva. Haradzkoje naselničtva było zakabalena lichviarami Radziwiŭa. Na čale paŭstaŭnia stali handlar voskam, zdolny arhanizatar, Vasil Vaščyła. Jaho pamocnikami byli miaščanie Karpač, Ścieś i Viecier. Hałoŭnaj siłaj paŭstaŭnia byli sialanie i haradzkija ramieśniki. Jichnimi sajuźnikami byli biełaruskaja drobnaja šlachta i sielskaje duchavienstva, prašledavanaje polska-katalickimi hvaltaŭnikami. Paŭstaŭnie mieła niatolki sacyjalny, ale naŭpierad nacyjanalna-relihijni charakter. Paŭstancy pierabili svajich vorahaŭ i baranilisia wielmi ŭdała, bo tolki pašla čatyroch hadoŭ zmahaŭnia paustaŭnie było zdušana prybyŭšymi z Polšy vojskami. Apošnja žorstka raspravilisia z paŭstancami. «Mnohich mužykoŭ, złaviuшы, paviešali za rebry na kručkoch, abo sukoch», — apaviadaje sučaśnik. Polskija žaŭniery nasilisia na siołach i miastečkach i biazlitasna mučyli sialan.

U 1761 h. paŭstaŭniem sialan była achoplena Mazyrščyna. Dziela likvidacyji paŭstaŭnia patrebna akazałasia značnaja vajennaja siła.

Pryhonnaje sialanstva zaŭsiody było achoplena čutkami ab svabodzie. Polskija pany čakali ŭ 1766 h. ahulnaha paŭstaŭnia sialan. Sialanie masami pakidali dvary, uciakajučy ŭ Prybałtyku i na paŭdzion. Utrymać jich na miejscu va ŭmovach nacyjanalnarelihijnaha

i sacyjalnaha hniotu było niemaščyma, — kaža prof. Pičeta. Urad Rečypaspalitaj, byušy ũ polskich rukach, pamima zaŭsiodnych buntaŭ pryhonnych sialan, nia znaŭ nijakaha jinšaha srodku, aprača, siły. Bolš taho — nie zdabyłasia ni na adzin śmieły hołas u hetaj sprawie i polskaja publicystyka. Najdalej išoŭ u hetaj sprawie pavadyr polskich šlachockich demakrataŭ Hugo Kałantaj, jaki ũvažau mahčymym pryznańnie sialanam asabistaje volnaści za zhodaj pana i pad umovaj vykanańnia lažaušych na jich ciažaraŭ na reč pana. Chyvalonaja polskaja kanstytucyja 3 Maja 1791 h., unosiušaja niekatoryja źmieny ũ žhniušy polski haspadarstvieny aparat, zachavała poŭnaščiu pryhonnyja adnosiny. Navat u mamencie, kali Polšča hinuła, Kaściuška 7. V. 1794 h. apublikavaŭ manifest da sialanstva, abiacajučy jamu za ũdzieł ũ baraćbie z Maskvoj skaročańnie pryhonu na adzin dzień u tydzień. Ale polskaja šlachta nie pryznała ũ hetaje «volnaści»... Treba padčyrknuć, što Kaściuška z pachodžanńia zusim nia byŭ palakom, a tolki społščanym biełaruskim šlachcicom (ezied jaho havaryŭ tolki pa biełarusku). Svajej asobaj jon upryhožyŭ polskuju ciemru ũ mamencie jaje kanańnia.

Paustańni biełaruskaha sialanstva nia spynilisia ũ nastupnych hadoch. Tak u 1812 h. u časie pachodu Napoleona na Maskvu sialanskija zabureńni adbyvalisja pa ũsiej Biełarusi. Najbolš silnymi byli hetyja zabureńni ũ Miensčynie, Viciebščynie i Mahiloŭščynie.